

KOLEKTYVIZACIJOS LIETUVOJE ATSPINDŽIAI VALSTIEČIŲ SKUNDUOSE 1948–1950 M.

ANTANAS TERLECKAS

Įvadas. Pastaruoju metu tiek lietuviškoje, tiek užsienio sovietologijoje populiarėjantys skundų tyrimai atveria naujas istorijos pažinimo galimybes: skunduose prabyla sovietmečiu gyvenę žmonės, išsakydami rūpesčius, viltis ir problemas. Tai itin vertingas sovietmečio tyrimų šaltinis, kadangi jo autorystė priklauso žmogui, o ne valdžios institucijoms. Todėl tokie šaltiniai ypač aktualūs nagrinėjant tokias temas kaip kolektyvizacija, kadangi beveik visi aptariamojo laikotarpio šaltiniai dėl vienokių ar kitokių priežasčių labai menkai atspindi sovietizuojamo kaimo tikrovę. Okupacinio režimo dokumentuose daugiausia atsispindi tik pakankamai statiškas kolektyvizacijos vykdymo „iš viršaus“ vaizdinys. Kiti šaltiniai taip pat riboti: sovietmečiu leisti dokumentų rinkiniai¹ ar atsiminimai² susiduria su ta pačia problema, kaip ir sovietinė istoriografija: faktai čia pateikiami tendencingai, o pati reforma vaizduojama kaip neišvengiamas, būtinas ir prasmingas procesas (tegu kartais ir sunkus ar sudėtingas, netgi pareikalavęs aukų). Po 1990 m. publikuotų atsiminimų patikimumas yra itin abejotinas dėl retrospektyvumo: kolektyvizacijos atminčiai tokiuose pasakojimuose didžiulės įtakos turėjo Nepriklausomybės atkūrimas ir po to sekusi dekoklektyvizacija. Kaip kolektyvizacijos tyrimams svarbų šaltinių bloką derėtų išskirti Lietuvos partizanų dokumentus ir egodokumentus, tačiau šie šaltiniai taip pat riboti: juose atsiskleidžia kolektyvizacijos stebėtojo, o ne dalyvio, atsidūrusio kolchoze, perspektyva. Partizanai kolektyvizaciją vertino išskirtinai neigiamai ir kiek pajėgę stengėsi su ja kovoti, tiek vykdydami

¹ Pvz., *Коллективизация крестьянских хозяйств Литовской ССР: Сборник документов и материалов*, редакционная коллегия А. Ефременко (ответственный редактор), et al., Вильнюс: Моклас, 1977.

² Juozas Kondrotas, *Tolimos pabarės*, Vilnius: Vaga, 1971; *Atsiminimai apie Antaną Sniečkų*, sudarytojas Vytautas Kancevičius, Vilnius: Mintis, Partijos istorijos institutas prie Lietuvos KP CK – Marksizmo-leninizmo instituto prie TSKP CK filialas, 1982.

įvairias sabotažo akcijas, tiek perspėdami gyventojus neiti į kolchozus, tiek mirties bausme nubausdami aktyviausius kolchozų organizatorius. Tad būtent kova su kolektyvizacija, o ne pati reformos eiga ir atsispindi partizanų paliktuose šaltiniuose.

Kolektyvizacijos tema iki šiol apskritai labai mažai nagrinėta nepriklausomos Lietuvos istoriografijoje. Sovietmečiu apie kolchozus prirašyta daugybė abejotinos vertės ir ideologija persmelktų tekstų, kurie nors ir turi istorinę dimensiją, tačiau aiškiai paklūsta partinės istorijos dėsniams, neturintiems nieko bendra su mokslu³. Jų funkcija – ne rekonstruoti, *kaip buvo iš tikrųjų*, o tik pagrįsti ideologemas apie kaime neva vykusią klasių kovą, modernizaciją ir socioekonominės permainas, kurių vertinimas labai aiškiai pozityvus – kylantis iš sovietinės ideologijos, ne istorinės tikrovės. Perestrojkos metais Liudas Truska dekonstravo pagrindinius mitus apie kolektyvizaciją, parodydamas ją kaip žiaurią, destruktivią ir okupacinio režimo primestą reformą, kurios esmė buvo sovietizuoti Lietuvos kaimą⁴. Iki pat šiol perestrojkos metais parašyti Truskos tekstai išlieka pagrindine lietuviškosios istoriografijos pozicija, kadangi daugiau kolektyvizacijos istorijos tyrimų praktiškai nebuvo⁵, o pokario istorijos tyrimuose aiškiai įsivyravo pasipriešinimo ir teroro tematika. Truska tik paneigė pagrindines sovietmečio klišes apie kolektyvizaciją, o visapusės temos analizės taip ir neatliko. Jo darbų tęsėjų per tris nepriklausomybės dešimtmečius taip pat

³ Marijonas Gregorauskas, *Tarybų Lietuvos žemės ūkis, 1940–1960*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960; Giedrius Butkus, *Mašinų-traktorių stotys Lietuvoje*, Vilnius: Mintis, 1973; Aleksandras Jefremenka, *Kolūkinės santvarkos pergalė Lietuvoje*, Vilnius: Mokslas, 1977; etc.

⁴ Liudas Truska, „Lietuvos valstiečių kolektyvizavimas“, in: *Lietuvos istorijos metraštis, 1988 metai*, Vilnius, 1989, p. 79–90; Liudas Truska, *Lietuva 1938–1953 metais*, Kaunas: Šviesa, 1995. Paminėti taip pat reiktų ir nepelnytai pamirštamą bei atgarsio Lietuvoje nesulaukusį Kęstučio Girniaus straipsnį žurnale *Soviet Studies*: Kęstutis K. Girnius, „The Collectivisation of Lithuanian Agriculture, 1944–1950“, in: *Soviet Studies*, Glasgow, 1988, t. 40, nr. 3, p. 460–478.

⁵ Išskirti derėtų tik neseniai pasirodžiusį dviejų dalių Mindaugo Pociaus straipsnį: „Lietuvos kolektyvizacija 1947–1952 m.: VKP(b) CK sprendimai ir kontrolė“, in: *Genocidas ir rezistencija*, Vilnius, 2018, nr. 2 (44), p. 7–14; 2019, nr. 1 (45), p. 72–85. Kituose tyrimuose kolektyvizacija figūruoja tik kaip daugiau ar mažiau reikšmingas kontekstas, o ne savarankiškas tyrimų objektas. Tiesa, 2019 m. Mykolo Romerio universiteto aplinkoje buvo parengta monografija apie kolchozus LSSR, tačiau nė vienas jos autorius nėra istorikas, tad ir jos istorinė dimensija pakankamai silpna; žr. Alvydas Balažentis, Pranas Sasnauskas, Kazys Starkevičius, *Kolūkmetis okupuotos Lietuvos kaime*, Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2019, in: <https://ebooks.mruni.eu/pdfreader/kolkmetis-okupuotos-lietuvos-kaime>.

praktiškai neatsirado. Todėl bent iš dalies svarbiausiais kolektyvizacijos apmąstytojais Lietuvoje reiktų laikyti netgi ne istorikus, o rašytojus, visų pirma – Romualdą Granauską ir Marcelijų Martinaitį, kurie savo tekstuose (Granauskas – apysakoje *Gyvenimas po klevu*⁶, Martinaitis – atsiminimuose *Mes gyvenome*⁷) derindami asmeninę patirtį su rašytojo vaizduote, sugebėjo kur kas sėkmingiau už iki šiol rašiusius istorikus įvertinti kolektyvizacijos pasekmes Lietuvos visuomenei. Gerokai daugiau apie kolektyvizaciją rašė užsienio istorikai: išskirti derėtų Roberto Conquesto, Sheilos Fitzpatrick, Lynne Violos ir keletą kitų istorikų darbus⁸, tačiau jų tyrimų epicentre dažniausiai atsiduria ketvirto dešimtmečio SSRS istorija. Praėjus daugiau nei trims dešimtmečiams, šį pakankamai tuščią istoriografinį lauką derėtų papildyti ir kolektyvizacijos istoriją įvertinti naujai.

Dėl savo prigimties skundai yra itin svarbus šaltinis – jie dažniausiai rašomi privačioje aplinkoje, autoriai formuluoja problemas savais žodžiais, dėl to jie vertingesni už įvairių sovietinių institucijų ataskaitinius pranešimus ir panašaus pobūdžio šaltinius. Tai ir paskatino atkreipti dėmesį į šį lietuviškoje istoriografijoje kolektyvizacijos tyrimams kol kas visiškai nenaudotą šaltinių bloką. Šio straipsnio tikslas – remiantis archyvuose saugomų skundų ir jų nagrinėjimo medžiaga išanalizuoti, kaip atrodė kolektyvizacijos eiga iš kaimo gyventojų perspektyvos: kaip ją vertino ir suvokė valstiečiai, o kartu – kaip į valstiečių skundus reagavo sovietinė sistema. Taip pat mėginama papildyti pakankamai platų istoriografinį lauką ir atskleisti skundų kaip istorinio šaltinio perspektyvas bei nagrinėjimo problematiką.

Straipsnyje nagrinėjami LSSR Žemės ūkio ministerijos (ŽŪM) archyvineame fonde (Lietuvos centrinis valstybės archyvas (LCVA), f. R-764) saugomi 11 tomų valstiečių 1948–1950 m. parašytų skundų. Vidutiniškai kiekvienoje byloje galima rasti maždaug 70 skundų ar jų nuorašų, taip

⁶ Romualdas Granauskas, *Gyvenimas po klevu*, Vilnius: Vaga, 1988.

⁷ Marcelijus Martinaitis, *Mes gyvenome: Biografiniai užrašai*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2010.

⁸ Paminėsime tik kelis svarbiausius veikalus: Robert Conquest, *Sielvarto derlius: Sovietinė kolektyvizacija ir teroras badu*, iš anglų kalbos vertė Ovidijus Stokys, Vilnius: Briedis, 2017; Sheila Fitzpatrick, *Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization*, Oxford University Press, 1996; Lynne Viola, *The Best Sons of the Fatherland: Workers in the Vanguard of Soviet Collectivization*, Oxford University Press, 1987; *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe: Comparison and Entanglements*, edited by Constantin Iordachi, Arnd Bauerkämper, Budapest, New York: Central European University Press, 2014.

pat – dalį skundų nagrinėjimo medžiagos, susirašinėjimus tarp valdžios institucijų. Dar keli tomai skundų, apimančių laikotarpį iki 1953 m., saugomi Kolchozų reikalų sovieto prie SSRS vyriausybės atstovo LSSR fonde (LCVA, f. R-159), tačiau skundų ten mažiau – didesnę šių tomų dalį sudaro biurokratinė, įvairių institucijų susirašinėjimo medžiaga, tad mūsų tyrimo centre atsiduria į ŽŪM pakliuvę skundai. Tai – tik nedidelė dalis skundų, kuriuos pokario metais rašė valstiečiai – dalis, kuri buvo siunčiama (ar persiunčiama) ministerijai ir Kolchozų reikalų sovietui – daugybę smulkesnių skundų nagrinėdavo žemiausios valdžios grandys. Pavyzdžiui, vien Vilkaviškio apskrities vykdomasis komitetas 1947–1949 m. laikotarpiu gavo beveik 5000 įvairaus pobūdžio skundų⁹. Nors archyvuose (daugiausia – regioniniuose) galima aptikti ir žemesnėse valdžios grandyse išsaugotų skundų, tačiau panašu, kad dažnu atveju jie išlikę tik per atsitiktinumą, o daug kur nebuvo saugomi ir archyvuojami. Taip pat panašu, kad dauguma pareiškimų, kuriuos sprendė žemiausios valdžios piramidės dalys, buvo susiję su buitine kasdienybe, ap(si)rūpinimu (pavyzdžiui, prašymai dėl šienaujimų pievų, pašalpų), o ne kolchozų steigimu. Tyrimui aktuali ir skundų nagrinėjimo medžiaga, atskleidžianti, kaip į žmonių suformuluotas problemas reaguodavo pati sistema. Svarbu ir tai, kad istorikas šiandien neturi jokių instrumentų patikrinti konkretaus skundo pagrįstumo ir užfiksuojamų faktų teisingumo, dėl to cituojant šaltiniuose minimos pavardės straipsnyje neteikiamos.

Sunku pasakyti, kodėl ŽŪM fonde išlikę tik šio laikotarpio skundai, kadangi įvairios institucijos skundus ir toliau gaudavo bei kaupdavo. Gali būti, kad labai svarbiu tiek ideologiniu, tiek pragmatiniu veiksniu čia galėjo būti 1951 m. oficialiai režimo deklaruota kolektyvizacijos pabaiga¹⁰, po kurios skundai reformos eiga neteko prasmės. Galima ieškoti ir kitokių priežasčių: galbūt ŽŪM nustojo būti paskutine instancija valstiečių skundų svarstyme ir skundus tiesiog peradresuodavo kitoms institucijoms, dažniausiai – rajonų vykdomiesiems komitetams. Neatmestinas variantas ir tai, kad ŽŪM nustojo šiuos skundus archyvuoti, kadangi kituose dokumentuo-

⁹ Stanislava Juonienė, *Vietiniai valstybinės valdžios organai Lietuvoje 1940–1951 metais*, Vilnius: Mintis, 1976, p. 132.

¹⁰ Oficialiais duomenimis 1951 m. pabaigoje į kolchozus buvo suvartyta 94 % valstiečių ūkių, o 1951 m. gruodžio 26 d. LSSR Aukščiausiasis Sovietas (AS) pakeitė kai kuriuos sovietinės konstitucijos straipsnius ir juridiškai įtvirtino „socialistinės visuomenės susikūrimą“; žr. *Tarybų Lietuvos valstietija*, atsakingasis redaktorius Henrikas Šadžius, Vilnius: Mokslas, 1979, p. 119–121.

se ir po 1950–1951 m. galima aptikti užuominų apie kažkokių skundų nagrinėjimo eigą.

Skundai kaip istorinis šaltinis: perspektyvos ir nagrinėjimo problemos. Bandant suvokti procesus, įvykusius sovietizuojamame Lietuvos kaime, reikia užčiuopti toje erdvėje gyvenusio žmogaus istorinę tikrovę, gyvenimo sąlygas, aplinką. Koks buvo jo santykis su okupaciniu režimu? Kaip jis vertino kolektyvizaciją? Kokie buvo jo lūkesčiai, viltys? Tai klausimai, į kuriuos mėginama atsakyti šiame straipsnyje; klausimai, į kuriuos atsakyti gali padėti būtent skundų tyrimas. Apskritai skundai istoriografijoje tradiciškai Sheilos Fitzpatrick siūlymu priskiriami platesniam „viešųjų laiškų“ (*public letters*) fenomenui. Taip „viešieji laišakai“ atskiriami nuo artimiesiems rašytų laiškų – jų adresatas buvo viešos institucijos (dažniausiai – valdžios ar darbo įstaigos, periodinių leidinių redakcijos), nors jų turinys ir juose fiksuojamos problemos dažnai būdavo privataus, asmeninio pobūdžio¹¹. Skundams priskirti galima ir kitokio žanro tekstus – pareiškimus, prašymus, peticijas, kreipimusis, etc.

Lietuviškoje istoriografijoje skundus, arba plačiau – viešuosius laiškus – įvairiais pjūviais tyrinėjo Katarzyna Korzeniewska, Dalia Marcinkevičienė, Tomas Vaiseta ir Neringa Klumbytė. Korzeniewska nagrinėjo sovietinių valdininkų skundus prieš katalikų kunigus¹², Marcinkevičienė – buitinius skundus¹³, Klumbytė¹⁴ – *Šluotai* siųstus skaitytojų laiškus. Plačiausiai skundus nagrinėjo Vaiseta, pasistengęs aptarti ir įprasminti jų funkciją vėlyvojo sovietmečio visuomenėje¹⁵, taip pat ir pokario metais rašytus skundus

¹¹ Sheila Fitzpatrick, „Supplicants and Citizens: Public Letter-Writing in Soviet Russia in the 1930s“, in: *Slavic Review*, Cambridge, 1996, t. 55, nr. 1, p. 78–105. Taip pat derėtų paminėti ir tos pačios autorės įskundimų tyrimą: „Signals from Below: Soviet Letters of Denunciation of the 1930s“, in: *Accusatory Practices: Denunciation in Modern European History, 1789–1989*, edited by Sheila Fitzpatrick and Robert Gellately, The University of Chicago Press, 1997, p. 85–120.

¹² Katarzyna Korzeniewska, „Vykdomasis komitetas praneša...“: Sovietų valdininkai skundžia katalikų kunigus (1962–1965): kas? kam? ką?, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, Vilnius, 2006, nr. 4–5, p. 157–165.

¹³ Dalia Marcinkevičienė, „Laiškas pakvietė kelionėn“: Buitinių skundų praktika sovietinėje Lietuvoje“, in: *Genocidas ir rezistencija*, Vilnius, 2007, nr. 2 (22), p. 110–122.

¹⁴ Neringa Klumbytė, „Laiškų institucija ir kritinis pilietiškumas satyros ir humoro žurnale „Šluota““, in: *Lietuvos etnologija*, Vilnius, 2017, t. 17 (26), p. 43–76.

¹⁵ Tomas Vaiseta, *Nuobodulio visuomenė: Kasdienybė ir ideologija vėlyvojo sovietmečiu (1964–1984)*, Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai, Lietuvių katalikų mokslo akademija, 2014, p. 292–319.

LSSR Sveikatos apsaugos ministerijai (SAM)¹⁶. Vis dėlto nagrinėjant kolektyvizacijos istoriją Lietuvoje, valstiečių skundai iki šiol buvo visai netyrinėti, o ir kitų šalių tyrimuose skundai naudoti labai skirtingai. Pavyzdžiui, itin svarbią monografiją apie Estijos pokario kaimą parašiusi Anu Mai Köll valstiečių skundų reikšmę nepelnytai nuvertino teigdama, kad jų turinys monotoniškas ir juose vargiai atsispindi tikrieji visuomenės konfliktai ir transformacijos, daugiau – tik bendras pokario kontekstas (skurdas)¹⁷. Kitas pavyzdys – Gailo Kligmano ir Katherine Verdery knyga apie kolektyvizaciją Rumunijoje¹⁸, kur skundai naudojamas kaip svarbus, tiesa, ne pagrindinis šaltinis – tad savarankišku tyrimo objektu skundai taip ir netampa.

Skundai nei kaip istorinis šaltinis, nei kaip istorinis fenomenas anaipol nėra vien sovietologijos tyrimų objektas – modernioje valstybėje gyvenantys žmonės visada susiduria su problemomis, kurias bando spręsti, o vienas iš sprendimo būdų – kreipimaisi į įvairias valdžios institucijas. Tą geriausiai parodo 1996 m. *Journal of Modern History* numeris (vėliau išleistas atskira knyga), kuriame bandomos nagrinėti (į)skundimo(si) praktikos Europos istorijoje nuo Prancūzijos revoliucijos iki Šaltojo karo pabaigos¹⁹. Vis dėlto šis šaltinių korpusas vien sovietologijos rėmuose yra labai specifinis, tad nepaisant to, kad apie skundus prirašyta pakankamai daug, jų nagrinėjimas iki pat šiol lieka problemiškas, o kalbėti apie skundus apibendrintai yra pakankamai sunku. Problemų sukelia jau vien kalbiniai niuansai: dviem bene pagrindiniams skundo žanrams įvardyti užsienio kalbose vartojami atskiri terminai (angl. – *complaint* ir *denunciation*, rus. – *жалоба* ir *донос*), o lietuvių kalboje jie atskiriami tik priešdėliu (ir priesaga): *skundas* ir *įskundimas*. Tai puikiai iliustruoja Vaisetos pasiūlyta skundų klasifikacija: istorikas buvo priverstas žongliruoti įvairiomis to paties žodžio formomis, nerasdamas tikslesnių sąvokų ir išskyrė tris skundų grupes: 1) skundimaisi, 2) įskundimai ir 3) apskundimai²⁰. Nors tokia klasifikacija tikrai galima, tačiau jau vien kalbos požiūriu ji sudėtinga.

¹⁶ Tomas Vaiseta, „Sovietinės sveikatos apsaugos sistemos diegimo atspindys gyventojų skunduose (1944–1953 m.)“, in: *Genocidas ir rezistencija*, Vilnius, 2015, nr. 1 (37), p. 47–65.

¹⁷ Anu Mai Köll, *The Village and the Class War: Anti-Kulak Campaign in Estonia*, Budapest: Central European University Press, 2013, p. 66.

¹⁸ Gail Kligman, Katherine Verdery, *Peasants Under Siege: The Collectivization of Romanian Agriculture, 1949–1962*, Princeton University Press, 2011.

¹⁹ *Accusatory Practices: Denunciation in Modern European History, 1789–1989*, edited by Sheila Fitzpatrick and Robert Gellately, The University of Chicago Press, 1997.

²⁰ Tomas Vaiseta, *Nuobodulio visuomenė*, p. 295.

Skundų, kaip istorinio šaltinio, apibendrinimą ir įvertinimą komplikuoja ir vis laike bei erdvėje besiskiriančios istorinės aplinkybės. Akivaizdu, kad Lietuvos visuomenė pokariu skyrėsi nuo SSRS visuomenės ketvirtame dešimtmetyje ar Rumunijos. Dėl to Vladimiro Kozlovo, tyrusio NKVD adresuotus skundus²¹, ar minėti Fitzpatrick, Kligmano ir Verdery tyrimai tampa kiek mažiau vertingi. Be to, priklausomai nuo tyrėjo prieigos, skundai gali būti interpretuojami vis kitaip. Ilgą laiką istoriografijoje skundai buvo vertinami kaip dar vienas instrumentas, papildantis policinę sovietinės valstybės funkciją, akcentuojant, kad žmonės *įskųsdavo* kitus už jų nusizengimus, kurie valstybės galėjo būti laikomi nusikaltimais²². Kitaip tariant, skundo prasmės ir funkcijos personifikacija *par excellence* laikytas Pavliko Morozovo – pionieriaus, įskundusio savo tėvus, – mitas. XX a. pabaigoje toks požiūris buvo galutinai paneigtas, nes paaiškėjo, kad skundų prasmė ir funkcija buvo gerokai įvairiapusiškesnė nei vien policinė. Rašydami skundus žmonės dažniau pranešdavo ne apie kitų nusikaltimus, o įvairiais būdais stengėsi spręsti iškilusias problemas, ieškojo ir asmeninės naudos, kartais net ir kritikavo sistemą, – jie tikėjosi sulaukti valdžios reakcijos. Vaiseta, tyrinėjęs vėlyvojo sovietmečio visuomenę, nurodo kur kas įvairesnes motyvacias rašyti skundus: „Tarp kitų, netrukus aptarsimų, viešų laiškų valdžiai rašymo motyvų įsiterpė ir tie, kuriuos generavo per oficialiai propaguojamą kritiką ir savikritiką *užsivėręs pasaulis*. Negalėdami kovoti su trūkumais, aplaidumu, neteisybėmis ir skriaudomis viešosios kritikos instrumentais, žmonės ieškodami alternatyvų imdavo rašyti tiesiai valdžios atstovams, dažniausiai tikėdamiesi, kad kritikos barjerai statomi tik vietiniu lygmeniu, o juos apėjus – galima sulaukti atsako. Kitaip tariant, nemenkindami kitų motyvų, norime parodyti, kad skundų praktikas tiesiogiai lėmė ir suritualėjusi (savi)kritika, todėl jas galime vadinti *para*-struktūrinėmis – prarastos galimybės kritikuoti kompensacija“²³.

Sąvokos „suritualėjusi (savi)kritika“, „prarasta galimybė kritikuoti“, „užsivėręs pasaulis“ implikuoja sistemos nusistovėjimą, automatizaciją – tai, kas būdinga vėlyvojo sovietmečio visuomenei: žmonės mokėjo gyventi pagal sovietinės tikrovės taisykles, ypač viešojoje erdvėje (kuriai, kaip ir minėta, Fitzpatrick iš esmės priskiria ir skundų rašymą). Dėl to skunduose

²¹ Vladimir A. Kozlov, „Denunciation and Its Functions in Soviet Governance: A Study of Denunciations and Their Bureaucratic Handling from Soviet Police Archives, 1944–1953“, in: *Accusatory Practices*, p. 121–152.

²² Tomas Vaiseta, *op. cit.*, p. 293.

²³ *Ibid.*, p. 294.

pasirodanti kritika sistemai labai retai būdavo antisisteminė – kur kas dažniau ji būdavo nutaikyta į sistemos vidinius trūkumus, negebėjimą veikti pagal savo pačios (bent deklaruojamas) taisykles, ką ypač atskleidžia Marcinkevičienės ir Klumbytės tyrimai. Klumbytės vartojama „kritinio pilietiškumo“ sąvoka, nors ir atrodo kiek diskutuotina, vis dėlto atspindi dažno skundų autoriaus santykį su sovietine valstybe: „Žmonių laišškai „Šluotai“ parodo, kad užslėpta opozicija aukščiausiai valdžiai ar net santvarkai, kuri paprastai nebuvo artikuluojama tiesiogiai, egzistavo ir oficialiosios propagandinės Komunistų partijos spaudos puslapiuose. Būtent „trūkumų“ kasdienybė buvo susiejama ne su buržuazinėmis liekanomis ir „vis dar pasitaikančiais trūkumais“, bet su pačia socialistine santvarka, atsakinga už šiuos „trūkumus““²⁴.

Tai vaizdinys, kuris atspindi vėlyvojo sovietmečio ir (dažniausiai) miestų gyventojų skunduose. Klumbytės teigimu, į *Šluotą* aštuntame dešimtmetyje siunčiami skundai iš miestų buvo kur kas įvairesni nei iš kolchozų – pastaruosiuose paprastai kritikuoti kolchozų vadovai ar girtuokliaujantys darbininkai, fiksuojamas turto grobstymas, švaistymas, neūkiškumas²⁵. Vis dėlto situacija vėlyvuju sovietmečiu mieste buvo visiškai kitokia – ne tik laiko ir erdvės, bet ir kartu – socialinių ryšių, santykių su valstybe požiūriu. Tad pagrįstai derėtų kelti klausimą, ar galima kalbėti apie nusistovėjusias ir veikiančias sovietinės tikrovės taisykles, savaime vykstančius procesus, (savi)kritikos ritualizaciją, jeigu nagrinėjame visuomenę ir erdvę, kuri dar nėra sovietizuota? Ar gali būti „užsivėrusiu“ laikomas pasaulis, kuris dar nėra sukurtas? Ar galime kalbėti apie „pilietiškumą“ apskritai, jeigu valstybė dar nėra sukurta – ypač kaime, kur bolševikai pirmaisiais pokario metais valdžios praktiškai neturėjo, o kad tą valdžią įgautų, ir vykdė kolektyvizaciją? Ši skundų problematiką iliustruoja ir minėtasis Vaisetos tyrimas, kuriame nagrinėti 1944–1953 m. SAM adresuoti skundai. Čia Vaiseta jau akcentuoja ne nusistovėjimą, ritualus, o kaip tik tebevykstantį veiksma: kasmet aptariamam laikotarpiu SAM gaudavo vis daugiau skundų, o tai, anot istoriko, yra „vykstančios, bet dar neįvykusios visuomenės sovietizacijos atspindys“²⁶. Todėl galima kelti klausimą, ar istoriografijoje įsitvirtinę teiginiai apie skundus (laiškus) vienodai tinkami tiek vėlyvojo sovietmečio visuomenei, tiek ir kalbant apie sovietizacijos procesus. Ar tikrai ir kolek-

²⁴ Neringa Klumbytė, *op. cit.*, p. 71.

²⁵ *Ibid.*, p. 58.

²⁶ Tomas Vaiseta, „Sovietinės sveikatos apsaugos sistemos diegimo atspindys gyventojų skunduose“, p. 61.

tyvizacijos atveju skundai buvo valdžios suvokiami kaip priemonė žinoti viešąją nuomonę, įteisinti valdžios ir piliečio kontraktą per bendravimą, kontroliuoti valdininkus ir vietinius biurokratus, spręsti teisinius ar piliečių gerovės klausimus, kaip dažniausiai teigiama istoriografijoje²⁷? Juolab kad šiuo konkrečiu atveju susiduriame su itin radikalia reforma, transformavusia visą Lietuvos kaimą – kone likvidavusia individualų ūkininkavimą ir kūrusia kolchozų visuomenę.

Yra ir kitų skundų nagrinėjimo problemų, kurioms dar nėra skiriamas atitinkamas dėmesys. Istorikai pernelyg neakcentuoja skirties tarp skundų, adresuotų valdžios institucijoms, ir laiškų, adresuotų periodinių leidinių redakcijoms. Nors problemos, dėl kurių kreipiamasi, ko gero, turėjo būti tos pačios ar bent panašios, tačiau kai kurie šaltiniai atskleidžia, kad skirtumas tarp kreipimosi „į laikraštį“ ir kreipimosi „į valdišką įstaigą“ buvo didesnis nei gali pasirodyti iš pirmo žvilgsnio. Kreipdamiesi į „valdišką įstaigą“ žmonės dažniausiai tikėjosi problemos sprendimo, kitaip tariant, veikimo lygmuo vienaip ar kitaip buvo pragmatinis, kasdienis. Tačiau kreipimuose „į laikraštį“ galima matyti atsirandantį metafizinį lygmenį – laikraščiams žmonės rašydavo ieškodami *teisingumo*. Tą atskleidžia, pavyzdžiui, 1954 m. Justino Marcinkevičiaus eilėraščių ciklas „Apie duoną“. Antrame ciklo eilėraštyje „Tėvo laiškas“ tėvas guodžiasi sūnui, dirbančiam laikraštyje, kad (turbūt) kolchoze neseniai buvo sugauti žmogų sumušę vagys, tačiau teismas jų prideramai nenuteisė: „Gal išsimelavo jie, ar ką, / Kad už tai tik sąlyginę gavo“. Sumuštasis pasiūlė tėvui kreiptis į sūnų, kas tėvą kiek nustebino: „Ką, sakau, sūnus čia padarys: / Jis – poetas, o ne prokuroras“²⁸. Vis dėlto sūnaus paprašoma parašyti į laikraštį, o trečiajame ciklo eilėraštyje „Aš kaltinu“ ir prabyla sūnus atskleisdamas minėtąją rašymo „į laikraštį“ specifiką: „Tegul kalba eilėraščio plienas, / Tegu akmenį žodžiai suplėšo! / Aš manau, kad poetas kiekvienas / Turi būt prokuroras priešui. // Už kiekvieną pavogtą grūdą, / Už nekaltą primuštą draugą, / Aš eilutėm užplaksiu abudu, / Nors kartu visi trys mes augom“²⁹. Kitaip tariant, laikraštis (gal tiksliau – spausdintas žodis) tampa institucija, kuri nors ir neturi įrankių išspręsti problemos (šiuo atveju – nubausti vagių), tačiau turi kitokią, kone transcendentinę galią stoti teisingumo pusėn, kai „valdiškos įstaigos“ nuvilia. Tokiu būdu spauda, periodinis leidinys įgauna naujo pobūdžio ga-

²⁷ Neringa Klumbytė, *op. cit.*, p. 49.

²⁸ Justinas Marcinkevičius, *Prašau žodžio*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1955, p. 16.

²⁹ *Ibid.*, p. 17–18.

lią, kuri valstybinėms institucijoms nepasiekiamo. Kažką panašaus rodo ir Klumbytės atlikti interviu: „Keli skaitytojai prisiminė, jog „Aš parašysiu į „Šluotą“ buvo savotiškas gąsdinimas“³⁰. Tai, žinoma, ne apibendrinimas, greičiau hipotezė, aktualizuojanti skundų nagrinėjimo problematiką. Tokios skirties atradimas ir detalizavimas galbūt padėtų geriau suvokti sovietmečiu ypač išsikerojusį rašytojų sureikšminimą³¹, spausdinto žodžio, knygų fetišizavimą. Todėl galbūt ir kolektyvizacijos kontekste skundų, kuriuos gaudavo laikraščių redakcijos, analizė atskleistų kitokį vaizdinį nei skundai, kuriuos fiksuodavo ŽŪM.

Atskleidus kai kurias metodologines skundų nagrinėjimo subtilybes, derėtų grįžti prie laiko ir erdvės sąlygų, kurios vėlgi apsunkina istorijos suvokimą – prieš imantis nagrinėti valstiečių skundus, pirma reikia suvokti jų atsiradimo aplinkybes. Kaimo gyventojų santykį su okupaciniu režimu po 1940 m. birželio 15 d., ko gero, derėtų apibūdinti kaip įtarų ir keliantį skepsį. Bolševikai dar 1940 m. vasarą įvykdė pakankamai radikalias ekonomines reformas (nacionalizacija, lito likvidavimas ir rublio įvedimas, įvairūs prekybiniai ir asmeninės iniciatyvos apribojimai), taip pat Bažnyčios gyvenimo apribojimus, kurie tarpukario Lietuvos kaime subrendusiam žmogui mažų mažiausiai kėlė nepasitenkinimą. Okupacinis režimas mėgino šį nepasitenkinimą suvaldyti vykdydamas žemės reformą, kurios metu mažažemiams ir bežemiams dalino iš stambiųjų ūkininkų atimamą žemę. Istoriografijoje tradiciškai teigiama, kad taip mėginta „sukiršinti tarp savęs valstiečius ir išplėsti socialinę valdžios bazę kaime“³². Vis dėlto reforma buvo vykdoma itin forsuočiai ir paskubomis, turėjo daugybę trūkumų, todėl vargu ar kaime pradėjo formotis kažkas panašaus į režimo „socialinę bazę“ – ypač atsižvelgiant į visą okupacinio režimo vykdytą sovietizacijos priemonių kompleksą, ne tik nagrinėjant žemės reformą izoliuotai. Ypač svarbūs čia 1941 m. birželio 14–18 d. trėmimai, kai esmingai pasikeitė visas Lietuvos gyventojų santykis su režimu – įtarumą ir skepsį, gal net tam tikruose sluoksniuose kilusias simpatijas, aiškiai pakeitė neapykanta. Rezistentas Antanas Terleckas prisiminė, kad jo tėvas, tarpukariu turėjęs 4 ha žemės, 1940 m.

³⁰ *Ibid.*, p. 53.

³¹ Puiki to iliustracija – Rimanto Kmitos straipsnis apie Justino Marcinkevičiaus viešos figūros su(si)kūrimą: Rimantas Kmita, „Justino Marcinkevičiaus herojus“, in: *Colloquia*, Vilnius, 2012, nr. 28, p. 75–98.

³² *Lietuva 1940–1990: Okupuotos Lietuvos istorija*, vyriausiasis redaktorius Arvydas Anušauskas, 2-asis pataisytas ir papildytas leidimas, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2007, p. 122.

džiaugėsi gavęs dar 3 ha, o 1944 m. „be noro“ gavo dar 7 ha. Priežastis esą buvusi paprasta: 1940 m. apie Stalino valdžią tėvas žinojęs tik iš laikraščių, o tiesiogiai su ja susidūrė jau per 1941 m. birželio trėmimus, kurių metu į Sibirą buvo išvežti ir jo giminaičiai³³. Ši žiauri ir atgrasi sovietų politika padarė didžiulę įtaką Lietuvos gyventojams ir paskatino 1944 m. prasidėjusią partizaninį pasipriešinimą³⁴, kuris ir tapo atsaku į pakartotinę Lietuvos okupaciją. Pakankamai pagrįsta manyti, kad partizaninis karas Lietuvoje buvo vienas iš kolektyvizacijos stabdžių, dėl kurių kolchozų kūrimas nebuvo pradėtas iki 1947–1948 m. Tiesa, tai reikia matyti kur kas platesniame, Šaltojo karo kontekste: kolektyvizacija užtruko visame šiame Vidurio-Rytų Europos regione, ir ne tik dėl Lietuvos partizanų³⁵.

Tirti skundai buvo rašomi nuo 1948 m., iš esmės – kolektyvizacijos Lietuvoje pradžios. Viena vertus, tuo metu tebevyksta partizaninis pasipriešinimas, tačiau sovietinis režimas, galutinai užvaldęs miestus, į savo rankas bando perimti ir kaimo kontrolę. Žmonės, tebegyvenantys kaime, turi jau ketverių metų gyvenimo sovietizacijos sąlygomis patirtį, jie kažkiek prisitaikę prie sovietinės tikrovės. Kita vertus, kaimas vis dar nėra „sulaužytas“ – lauzimo procesas dar tik prasideda; kaip pastebėjo Kęstutis Girnius, iki 1946 m. sovietų ekonominė politika kaip tik buvo nuosaikesnė ir leido ūkininkams kiek atsikvėpti nuo masinių prievolių, pyliavų bei mokesčių, kurie kaimą smaugė nacistinės okupacijos metais³⁶. Nuo 1946 m. mokesčiai ir prievolės ėmė vėl didėti, o tada ir prasidėjo paskutiniai kaimo sovietizacijos etapai. Net stalinmečio spaudoje netrūksta žinučių apie tai, kad sovietų valdžia kaime yra itin silpna, pavyzdžiui, 1945 m. rugsėjį *Valstiečių laikraštys* rašyta:

Daugiau dėmesio kaimui. Jei ten dar ne visur likviduotas banditinių fašistų gaujų siautėjimas, tai priežastis ta, kad mes per mažai žinome kaimą, per mažai jame būname, per mažai jame dirbame, kad tame kaime dar daug kur šeimininku tebesijaučia išnaudotojas-buožė, o ne naujakuris ir vidutinis valstietis, – taip moko komunistus septintasis Lietuvos Komunistų (bolševikų) Partijos Centro Komiteto Plenumas.³⁷

³³ Antanas Terleckas, *Trys politiniai laiškai*, Vilnius: Lietuvos laisvės lyga, 1992, p. 22–23.

³⁴ Kęstutis K. Girnius, *Partizanų kovos Lietuvoje*: Fotografuotinis leidimas, Vilnius: Mokslas, Atgimimas, 1990, p. 107–118.

³⁵ David Feest, „The Collectivization of Agriculture in the Baltic Soviet Republics, 1944–1953“, in: *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe: Comparison and Entanglements*, edited by Constantin Iordachi, Arnd Bauerkämper, Budapest, New York: Central European University Press, 2014, p. 79–109.

³⁶ Kęstutis K. Girnius, „The Collectivisation of Lithuanian Agriculture“, p. 464–466.

³⁷ Jonas Karosas, „Sutikrinti žemės valdymą“, in: *Valstiečių laikraštis*, Vilnius, 1945-09-29.

Panaši situacija iki kolektyvizacijos pradžios buvo ir SSRS – net ir dešimtmetis po spalio perversmo bolševikų valdžia menkai siekė kaimo vietoves, todėl, siekiant užkariauti ir užvaldyti šią erdvę, imtasi kolektyvizacijos – žmonių suvarymo į kolchozus.

Bolševikai puikiai suprato, kad be prievartos Lietuvos ūkininkų į kolchozus nesuvarys – žmonės kolchozų bijojo dar tarpukariu, net nesuvokdami šios sąvokos prasmės. Pokariu šią baimę dar labiau sustiprino ne tik susidūrimai su sovietiniu režimu, bet ir iš SSRS gilumos (ypač po 1946 m. nederliaus) į Lietuvą vis traukė maisto ieškotojai. Tad itin svarbi kolektyvizacijos dalis buvo ir 1948 m. gegužės, 1949 m. kovo ir 1951 m. spalio masinės trėmimo operacijos, kurios buvo skausmingos ne tik patiems tremtiniais, bet ir likusiems Lietuvoje – jos dar kartą traumavo vietos gyventojus ir vis labiau keitė jų santykį su sovietiniu režimu. Trėmimai kurstė ne tik neapykantą ir nepasitikėjimą režimu, ne tik baimę, bet ir ragino susitaikyti bei prisitaikyti – kaimo žmonės aiškiai suprato, kad norint išvengti tremties, būtina ieškoti sąlyčio taškų su režimu. Juolab kad pagrindinė atsvara sovietizacijai (partizanai) vis labiau silpo ir nyko.

Nors formaliai buvo deklaruojama, kad žmonės patys savo noru buriasi į kolchozus, tikrovė buvo aiškiai persmelkta prievartos, o žmonės susidūrė su bolševikine vizija, turėjusia radikaliai pertvarkyti jų gyvenimus. Anksčiau vykdytos sovietinės žemės reformos kaime nors ir sukėlė neigiamų (o tam tikruose sluoksniuose – ir teigiamų) reakcijų, tačiau vienaip ar kitaip – tai buvo tik žemės perskirstymo procesas. Kolektyvizacija buvo kur kas radikalesnė reforma – ji turėjo keisti ne tik žemės klausimą, bet ir žmonių darbo, netgi gyvenimo įpročius, darbo pobūdį, kalendorių – kone viską, aplink ką sukosi kaimo gyvenimas.

Šios sąlygos darė didžiulę įtaką nagrinėtų skundų turiniui. Rašydami skundus žmonės jau žinojo, kad atviras antisovietinių nuotaikų deklaravimas kels grėsmę jų saugumui ir galimai virs represijomis, todėl reikėjo varijuoti: maskuoti tikrąsias savo intencijas, nuotaikas, veikti sistemos ribose. Kitaip tariant, skundai nebuvo rašomi vakuume, „normaliomis“ sąlygomis – šių skundų atsiradimo aplinkybės yra itin specifinės. Vis dėlto šis šaltinis, lyginant su kitais aptariamojo laikotarpio šaltiniais, leidžia ideologiškai ir politiškai kiek neutralesnėje aplinkoje pamatyti ūkininką kolektyvizacijos akivaizdoje; suprasti jo problemas, bent iš dalies – savimonę ir laikyseną. Be to, kaip pastebi Fitzpatrick, vykdant kolektyvizaciją SSRS, valstiečių skundų rašymas buvo itin skatinamas, o jų gausą ketvirto dešimtmečio pradžioje istorikė pavadina beprecedente. Nors valstiečiai skųsdavosi ir anksčiau,

pavyzdžiui, Stolyfino reformos ar pilietinio karo metu, ketvirto dešimtmečio pradžioje skundų atsirado nepalyginamai daugiau – ne tik dėl išaugusio raštingumo, bet ir dėl to, kad jų rašymą itin skatino sovietinis režimas suvokdamas, jog tai ne tik informacinis kanalas, bet ir galimybė kompensuoti valstybinio aparato kaime silpnumą³⁸.

Sąvokų atotrūkiai ir persipynimai: ar kaimas priešinosi sovietizacijai? Lietuviškoje istoriografijoje pakankamai sėkmingai prigijo Girniaus pasiūlytas modelis apibrėžti žmonių santykį su okupaciniu režimu per pasipriešinimo, kolaboravimo ir prisitaikymo sąvokas³⁹. Galbūt tiek sėkmingai, kad net pamirštama, jog Girnius šių sąvokų apibrėžimus pateikė apmąstydamas lietuviškosios inteligentijos laikyseną okupacijos sąlygomis – dėl to kolektyvizacijos kontekste ši koncepcija ne visai tinkama. Pavyzdžiui, apibrėždamas prisitaikymą Girnius siūlo atkreipti dėmesį į du vertinimo kriterijus: žmogaus požiūrį į savo specialybę bei jo santykius su partija ir valdžios struktūromis – pirmasis jų kaimo kontekste netenka prasmės⁴⁰. Pasipriešinimo sąvoka taip pat problemiška: buitiniame lygmenyje dažnai sakoma, kad partizanai buvo kaimo pasipriešinimas – į partizanus išeidavo „ištisi kaimai“ ir pan. Tačiau ar tik išėjimas į partizanus ir jų rėmimas yra vienintelė pasipriešinimo sovietizacijai kategorija?

Prasidėjus kolektyvizacijai 1948 m. pavasarį (nors formaliai reformai pradėta ruošti dar 1947 m., tuo metu ji vykdyta labai vangiai), viena vertus, partizaninis pasipriešinimas jau buvo gerokai nusilpęs – tvirtos atsvaros sovietizacijai kaimo gyventojai nebeturėjo. Kita vertus, žmonės kolchozų vis dar bijojo ir nenorėjo būti į juos varomi, dėl to ir priešiško kolektyvizacijai ženklų kaime būta tikrai daug. Bandymai visomis priemonėmis pasitraukti iš kolchozo, gyvulių, žemės ir inventoriaus suvisuomeninimo nevykdymas, nėjimas dirbti, kojos už kojos vilkimas, netgi pasitaikantys valstiečių smurto prieš aktyvistus atvejai – visa tai buvo pirmųjų kolchozų kasdienybė.

Valstiečių reakcijos į kolektyvizaciją atsiskleidžia ir skunduose. Nors skundai istoriografijoje klasifikuojami įvairiai, šios klasifikacijos tyrimo kontekste nėra labai aktualios, tad jų pernelyg nedetalizuosime ir pasitelksime pačią elementariausią klasifikaciją: skundus skirstysime pagal auto-

³⁸ Sheila Fitzpatrick, *Stalin's Peasants*, p. 15.

³⁹ Kęstutis Girnius, „Pasipriešinimas, prisitaikymas, kolaboravimas“, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, Vilnius, 1996, nr. 5, p. 268–279.

⁴⁰ *Ibid.*, p. 272.

rustę (individualūs, kolektyviniai ir anoniminiai) ir tematiką. Pagal temas galima išskirti penkias pagrindines skundų grupes:

- 1) prašymai leisti nusiimti derlių individualiai. Tai – absoliučiai dominuojantis skundo tipas, ypač aktualus valstiečiams, kolektyviniame ūkyje atsidūrusiems jau po pavasario ar rudens sėjos. Dėl tokios situacijos jų individualiai apsėti laukai tapdavo kolchozo nuosavybe, todėl ir derlius atitekdavo kolchozui, o tai jų požiūriu buvo neteisinga, nes dalis valstiečių savo žemę apsėdavo pilnai, kiti – tik iš dalies, treči nesėjo išvis nieko;
- 2) skundai dėl neteisėto, prievartinio žemės, gyvulių, technikos suvisuomeninimo, kitaip tariant, nusiskundimai kolektyvizacijos eiga ir brutalumu;
- 3) kolchozo (žemės ūkio artelės) įstatų pažeidimų fiksavimas (skundai dėl prasto kolchozo ar kolchozo valdybos darbo, neteisingo pašalinimo iš kolchozo, etc.);
- 4) skundai dėl neteisingai paskirtų mokesčių ar priskyrimo buožėms;
- 5) bandymai apskritai atsiriboti nuo kolchozo, leisti atsisakyti einamų pareigų ar net pasitraukti iš kolchozo.

Kaip buvo minėta, tirdamas pokarinius skundus dėl sveikatos apsaugos Vaiseta sovietinę sistemą mato kaip diegiamą, bet dar neįdiegtą, o gausėjantys skundai yra tebevykstančios visuomenės sovietizacijos atspindys⁴¹. Valstiečių skundų atveju mes matome ne tik tebevykstančią sovietizaciją, bet ir tam tikrus konfliktus: galbūt ne tiek su pačia sistema, kiek su jos kūrimo eiga ir pačiais kūrėjais. Jeigu Vaisetos tirti skundai fiksuoja nepasitenkinimą tuo, kad sistema nesugeba įvykdyti savo pačios deklaruojamų pažadų, t. y. daugiausia kalbama apie sistemos negebėjimą suteikti nemokamą ir visiems prieinamą gydymą, tai valstiečiai pakankamai dažnai kvestionuoja pačios reformos eigą. Kreipdamiesi į valdžios institucijas, valstiečiai prašo leisti ar išvis atsiriboti nuo kolchozų, ar bent kiek palaukti, leisti atkurti žemės ūkį ir tuomet imtis reformos. Pavyzdžiui, Kretingos apskrities kolchozo „Tarybinis kelias“ pirmininkas parašė skundą LSSR Ministrų Sovieto pirmininkui, kur visų kolchoznikų vardu (ir pridėdamas dar dviejų visuotinių susirinkimų protokolus) detaliai išdėstė ūkio neveiksnumo priežastis, siūlė savotiškus tarpinius sprendimus ir prašė paramos arba „jeigu vadovaujantieji organai neturi galimybės suteikti mums prašomos pagalbos ir dėl išvengimo skurdo ir bereikšmio-benaudiško įdėto darbo,

⁴¹ Tomas Vaiseta, *op. cit.*, p. 61.

leisti vienerius metus dirbti individualiai, valdyti savo ūkius, dėl sureguliuavimo skolų ir pasiruošimo bendram kolektyviniam gyvenimui⁴². Kiti, Radviliškio apskr. Šiaulėnų vlsč. kolchozo „Liaudies jėga“, kolchoznikai rašė: „Mias visi kolektyvo narei suvaryti po prievarta būdu į kolūkyvą [...] mias tus metus dyrbsim pavieniui [...] o ant kitu miatu nuo pat anksti pavasari pradėsime visko tvarkisim kas reikalinga dėl kolūkyvo“⁴³.

Nors tokių skundų, kuriuose (daugiau ar mažiau atvirai) deklaruojama, kad bent kurį laiką valstiečiai nenori gyventi ir dirbti kolektyviai, nepasitaikė itin daug (visame šaltinių korpuse – gal kelios dešimtys atvejų), konfliktšką santykį su kolektyvizacijos eiga ir jos vykdytojais bei pačia sistema atspindi ir gausiausia skundų grupė, t. y. prašymai leisti iš individualiai apsėtų laukų nusiimti derlių patiems. Tokių skundų išlikę šimtai, bene pusė visų archyvineame fonde saugomų skundų yra būtent tokio pobūdžio prašymai. Tai – ne vien būdas apsaugoti derlių, maistą, bet ir tam tikra individualumo protekcija – jeigu derlius nuimamas individualiai, tai ir derliaus nuėmimo metu dirbama individualiai, kartu (galima numanyti, bent kelioms dienoms) neinant dirbti ir į kolchozą, vilkinant kolektyvizaciją – bent mentaline prasme.

Šios skundų grupės ir jose vartojama leksika (nuolat kartojasi žodžiai *atėmė, per prievartą, suvarė, priverė*) atspindi, kad arčiausiai esančiais sovietinės valdžios pareigūnais, kurie ir vykdė kolektyvizaciją, buvo nepasitikima. Kita vertus, skundų rašymo tikrai negalima vadinti pasipriešinimo išraiška, veikiau – tam tikru mentalinio diskomforto, daugių daugiausia – priešiško fiksavimu, tačiau ne pasipriešinimo faktu. Siekiant išvengti kalbinių dviprasmybių, galbūt vertėtų pasitelkti anglų kalbos terminus: skunduose matyti *opposition*, ne *resistance*. Valstiečių skundai atspindi žmonių gyvenimą politinio, socialinio, ekonominio ir netgi mentalinio lūžio metu: net jeigu atviresnio priešiško sovietizacijai deklaracijų skunduose nebuvo daug, vien pats skundų rašymo faktas rodo, kad kaimo gyventojai, net ir blėstant partizanų karui, nebuvo tik inertiška ar „sulaužyta“ masė, kurią buvo labai paprasta suvaryti į kolchozus. Neapykanta okupantui ir nenoras susitaikyti iš kaimo niekur nedingo, tik vis labiau kėlėsi į privačią erdvę ir pamažu virto (tik) keiksnojomu. Kita vertus, pats kreipimosi į sovietinę sistemą faktas reiškia aiškų prisitaikymą prie režimo: skundo auto-

⁴² „Piliečių skundai ir jų svarstymo medžiaga“, in: *Lietuvos centrinis valstybės archyvas* (toliau – LCVA), f. R-764, ap. 32, b. 15, l. 117–118.

⁴³ „Piliečių skundai ir jų svarstymo medžiaga“, in: LCVA, f. R-764, ap. 32, b. 14, l. 128.

rius bent tam tikru lygmeniu pripažįsta sistemos vienvaldystę – jis kreipiasi į vienintelį galios šaltinį, galintį spręsti problemas. Galbūt tai reiškia netgi tam tikrą optimizmą sistemos atžvilgiu – netikint jos galimybėmis skundus spręsti, veikiausiai nėra prasmės ir skųstis. Juk didelė dalis valstiečių apsiėjo be skundų rašymo bei valdžios leidimo ir tiesiog tyliai gyveno individualiai – iš čia kyla ir istoriografijoje minimas kolchozų egzistavimo „ant popieriaus“ fenomenas⁴⁴.

Kitos skundų grupės, ypač – kolchozų narių ar pirmininkų įskundimai (kai kuriais atvejais – netgi apšmeižimai), jų nagrinėjimo medžiaga, atskleidžia, kad formavosi ir žmonių grupė, pergyvenusi šį lūžį. Tai žmonės, kur kas geriau prisitaikę prie sovietinės tikrovės, suvokę jos veikimo taisykles ir bandę šiomis žiniomis pasinaudoti ieškodami netgi asmeninės naudos. Vis dėlto tokių skundų buvo gerokai mažiau nei atspindinčių tam tikrą koliziją tarp valstiečių interesų ir kolektyvizacijos.

Tad nors užsienio istoriografijoje įprasta kalbėti būtent apie valstiečių pasipriešinimą kolektyvizacijos metu (*resistance*), pasireiškusį įvairiomis sabotažo ar net prievartos akcijomis, Lietuvoje dėl partizanų karo ši sąvoka ne visai tinkama. Valstiečių priešiškus kolektyvizacijai nelygintinas su partizanų pasipriešinimu – tai ne politinis veiksmas (nors ir tokių pasitaikydavo – MGB duomenimis už antisovietinius nusikaltimus vien 1949–1952 m. buvo areštuoti 2224 kolchozniekai⁴⁵), o veikiau skausmingas bandymas pritaikyti prie radikalių gyvenimo pertvarkos. Nors kaimo gyventojų priešiškus sovietizacijai ir buvo akivaizdus, tačiau niekaip neprilygo partizanų pasipriešinimui, todėl kaimo laikysenai pokariu įvardyti derėtų ieškoti kitų sąvokų ar apibūdinimų. Galbūt valstiečių situaciją kolektyvizacijos akivaizdoje galima palyginti su besispyriojančiu gyvuliu, vedamu suvisuomeninti į kolchozo fermą – jis spyriojasi, stengiasi, nenori, bijo. Šis spyriojimas atspindi jo mentalinę būseną, nesusitaikymą. Vis dėlto sovietinė sistema metė pernelyg dideles pastangas į kolektyvizaciją ir buvo pernelyg nelanksti, kad šis spyriojimas duotų kokios nors apčiuopiamos naudos. Anksčiau ar vėliau gyvulys atsiduria kolchozo fermoje.

⁴⁴ Lynne Viola, *Peasant Rebels Under Stalin: Collectivization and the Culture of Peasant Resistance*, Oxford University Press, 1996, p. 217–218.

⁴⁵ „Lietuvos SSR MGB pažyma apie 1944 08–1953 01 01 Lietuvoje už antisovietinę veiklą areštuotų asmenų socialinę kilmę“, in: *Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas MVD-MGB dokumentuose 1944–1953 metais*, sudarė Nijolė Gaškaitė, Algis Kašėta, Juozas Starkauskas, Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, 1996, p. 204.

Ar sovietinė ideologija veikė kaime? Aptarus valstiečio elgesį, nuotaikų išorines manifestacijas, derėtų pereiti prie jo vidinės erdvės – mąstymo ir jausmų. Jau užsiminėme, kad įvairūs dirgikliai – trėmimo operacijos, grasinimai, prievarta – galėjo sukrėsti žmonių vidinį pasaulį, tačiau užčiuopti šiuos konkrečius pokyčius istorikui, o ypač kaimo erdvėje, yra labai sunku, kone neįmanoma, kadangi nėra apie tai kalbančių šaltinių. Dėl to, kaip ir minėta įvade, kolektyvizacijos kontekste derėtų itin vertinti rašytojų paliktus pasakojimus – tik su vaizduotės pagalba įmanoma užčiuopti šiuos pokyčius ir pasiekti kokių nors apibendrinimų apie žmogaus vidinį pasaulį. Nors tokie apibendrinimai ir nėra moksliniai, tačiau jie neginčijamai istoriški.

Vienas instrumentų, turėjusių keisti valstiečių mąstymą ir savimone, buvo sovietinė ideologija. Nagrinėjant valstiečių skundų ideologinį apipavidalinimą (apeliavimų į sovietinius dokumentus, konstituciją, Staliną ir kitų klišių visumą), galima užčiuopti bent dalį šių vidinių transformacijų, kurias valstiečiai patyrė pokario metais. Ideologija, kaip teigia Hannah Arendt, totalitarizmo sąlygomis yra aiškinimo įrankis: ji pateikia visa apimančią paaiškinimą apie tai, kas vyksta dabartyje, kas vyko praeityje ir kas įvyks ateityje⁴⁶. Pasak Arendt, ideologinis mąstymas totalitarizmo sąlygomis tampa nepriklausomas nuo tikrovės, nuo juslių – jis siūlo naują, „tikresnę“ tikrovę, nors ir neturi galios savaime tikrovės keisti. Totalitarizmo sąlygomis ideologija tampa įrankiu diktatoriaus rankose, kuris kiekvieną valdinį gali priversti susitaikyti su siautėjančiu teroru ir totalitarine tikrove.

Kolektyvizacijos kontekste bolševikinė ideologija taip pat pateikė savo paaiškinimus apie tai, kas vyksta aplink: kiek daugiau žemės turėję ir kadaise kiek turtingesni neva buvę valstiečiai virto „buožėmis“ – klasiniu priešu, kuris engia valstietį; priešu, kuris turi būti sunaikintas, todėl teroras yra ne tik būtinybė, bet ir siekiamybė. Valstiečio vertė slypi ne jo darbe ar asmeninėse savybėse, o kilmėje – tik bežemiai, mažžemiai ir vidutiniai valstiečiai turėjo ateitį sovietinėje valstybėje. Individualus ūkininkavimas – neperspektyvus, jo sąlygomis neįmanoma plačiai pritaikyti technikos; vyresnio amžiaus ir neįgalūs asmenis būtina įtraukti į kolchozus, kitaip jie nesugebės išgyventi nepajėgdami dirbti individualiame ūkyje. Būtina priartinti kaimą prie miesto, prie proletariato, nes proletariatas, Stalino terminais kalbant – revoliucingiausia klasė. Visa tai – grubiai apibendrinta kaimui pa-

⁴⁶ Čia ir toliau žr. Hannah Arendt, *Totalitarizmo ištakos*, iš anglų kalbos vertė Arvydas Šliogeris, Vilnius: Tyto alba, 2001, p. 450–453.

teiktų ideologinių klišių visuma, lydėjusi kolektyvizaciją – klausimas, kiek ši fikcija buvo paveiki. Šiuo atveju mes nekalbame apie vėliau sovietmečiu (tariamai ar iš tiesų) įvykusią „ideologijos mirtį“⁴⁷ – tai visiškai neaktualu, nes kolektyvizacijoje vyko konfliktas tarp dviejų gyvų ir gajų pradų: mąstymo ir ideologijos.

Aukščiau tirtus skundus pagal autorystę suskirstėme į dvi pagrindines ir vieną šalutinę grupę: individualius, kolektyvinius ir anoniminius. Kadangi anoniminių pasitaikė tik pavieniai atvejai, šią grupę laikome šalutine ir jos specifikos neanalizuosime. Tematiškai ši perskyra nėra svarbi, kadangi tiek individualūs, tiek kolektyviniai skundai daugmaž sutampa savo tematika ir turiniu, tačiau skiriasi jų pateikimas ir forma. Kolektyviniai skundai (kartais – poros šeimų, dažniau – didesnės dalies ar net visų kaimo, kolchozo gyventojų) būdavo kur kas labiau įvelkami į ideologinį pavidalą: nepamirštant pabrėžti nei socialistinės santvarkos teisingumo, nei besikreipiančiųjų socialinės kilmės („esame biednokai, kumečiai, naujakuriai“⁴⁸), nei apeliavimo į sovietų deklaruotas garantijas ir įstatymų bazę („mes, žemiau pasirašę Kiburių kaimo valstiečiai likome apvilti tarybinių pareigūnų. Pasitikėjimas tarybiniais pareigūnais įvedė į didžiausią skausmą, nes nė vienas nenumanė, kad tarybų šalyje gyvendamas gali būti apviltas sau patikimų asmenų“⁴⁹; „Argi yra LTSR toks įstatymas, kad nakties metu atvažiuotų su ginklais bauginti ir agituoti pasirašyti į kolektyvinį ūkį“⁵⁰).

Kaip pastebi Vaiseta, ideologinių klišių gausa skunduose neturėtų stebinti: visa viešoji erdvė buvo jomis persmelkta, o „sovietų valdžia savo sveikatos apsaugos politiką propagavo pabrėždama nemokamą gydymą ir jo prieinamumą visiems. Todėl gyventojai netruko perprasti, ką valdžia laiko sveikatos apsaugos sistemos atramomis ir kuo drąsiai galima skųstis“⁵¹. Dėl to Vaisetos tirti pokariu rašyti skundai neretai prasidėdavo nuo apeliavimų į Stalino konstituciją, „akivaizdžių“ sovietinės sveikatos sistemos laimėjimų išvardijimo, pritarimo politiniam kursui ir pan. Vis dėlto kai kalbame apie individualius valstiečių skundus, situacija kiek kitokia: pasitaikė vos keletas skundų, kuriuose apeliuojama į Stalino konstituciją, o pačių ditirambų sovietinei valdžiai būta kur kas mažiau. Nors dažnas akivaizdžiai stengėsi

⁴⁷ Tomas Vaiseta, *Nuobodulio visuomenė*, p. 107–120.

⁴⁸ „Piliečių skundai ir jų svarstymo medžiaga“, in: *LCVA*, f. R-764, ap. 32, b. 11, l. 29.

⁴⁹ *Ibid.*, l. 27.

⁵⁰ *Ibid.*, l. 107.

⁵¹ Tomas Vaiseta, *op. cit.*, p. 53.

deklaruoti savo lojalumą sovietinei sistemai, dažniausiai tai būdavo pateikiama per subjektyvias patirtis ir konkrečius asmeninės biografijos faktus, pavyzdžiui: tarnavimas Raudonojoje Armijoje, darbas okupacinio režimo administracinėse struktūrose, buvimas liaudies gynėju arba bent jau socialinės kilmės, pilietinio pavyzdingumo akcentavimas (pavyzdžiui, informuojama apie nuoseklų valstybinių prievolių įvykdymą). Galiausiai tikėtasi net empatijos: nurodyti tokie rodikliai kaip senyvas amžius, negalia, karo metais žuvusių artimųjų skaičius, kurie tarsi sustiprina skundo pagrįstumą. Tačiau grynai ideologinis apipavidalinimas individualiuose skunduose, lyginant su daugeliu kitų to meto šaltinių, yra pakankamai menkas.

Tai leidžia kelti klausimą – kiek lengvai buvo įsisavinama sovietinė ideologija ir kiek ji buvo paveiki? Panašu, kad pakankamai reikšminga žmonių dalis, net kreipdamasi į okupacinio režimo ministeriją, skundo neformuluodavo per sovietinę naujakalbę – kitaip tariant, jie arba nenorėjo, arba nemokėjo. Abu faktoriai čia svarbūs, be to, reikia nepamiršti, kad valstietija tradiciškai laikoma konservatyviu socialiniu sluoksniu: žmonės kaime sunkiai priima naujoves ir nenoriai keičia gyvenimo įpročius, nenuvertinti derėtų ir raštingumo lygio – kai kurie skundai buvo beraščių ar mažaraščių. Svarbus ir prieinamumo matmuo: įprasta sovietinę tikrovę matyti kaip ideologijos persmelktą, tačiau klausimas, kiek pokario metais toji ideologija pasiekdavo kaimą, kuri dalis ideologijos buvo „vartojama“, o kuri – diskvalifikuojama kaip nesąmonė. Arūno Streikaus teigimu, dėl resursų ir valdžios dėmesio stokos, propagandos kanalai kaimą menkai veikė net septintame dešimtmetyje:

Valstiečių dauguma iki septinto dešimtmečio pabaigos neturėjo galimybių skaityti bibliotekose, klausytis radijo (1959 m. duomenimis, tik ketvirtadalis kolchozinių kiemų turėjo radijo imtuvus arba laidinio radijo taškus) ar juo labiau žiūrėti televizorių (Lietuvoje TV transliacijos pradėtos 1957 m.), juos taip pat itin retai pasiekdavo sovietiniai kino filmai, jie nelankė teatro spektaklių, išskyrus kaime vaidinamus kaimiečiams pritaikytus gastrolinius, ar dailės parodų, išskyrus į kaimą atvežamas kilnojamasias, retas kuris skaitė ir sovietinę spaudą.⁵²

Svarbu ir tai, kad nors politinė alternatyva – partizanai – vis labiau blėso, tačiau laisvo mąstymo ir tikėjimo alternatyva, kurią kūrė katalikiško

⁵² Arūnas Streikus, „Sovietinis kaimas ir erdvės užvaldymas“, in: *Pasakojimas tęsiasi: modernizacijos traukinyje: Lietuvos šimtmetis, 1918–2018*, sudarytojai Giedrė Jankevičiūtė, Nerijus Šepetys, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2018, p. 110.

kaimo parapijų klebonai – vis dar buvo gyva ir itin svarbi. Nors tai, kad valstiečiai siuntė laiškus ir į leidinių redakcijas, reiškia, kad kažkokią sklaidą kaime laikraščiai turėjo, kiti šaltiniai liudija priešingai. Pavyzdžiui, Juozas Baltušis savo kelionių po pirmuosius kolchozus metu 1948 m. viename kaime paprašė parodyti jam vietinę įžymybę – kalvį Martišių, apie kurį daug rašė sovietinė spauda, tačiau susilaukė tokio atsakymo: „Mes nežinom. Laikraščių neskaitom“⁵³.

Galiausiai reiktų apsvarstyti propagandos ir ideologijos sudėtingumo bei dinamikos problemą. Skirtingai negu, pavyzdžiui, sveikatos apsaugos atveju, kur propagandoje būdavo fiksuojamos dvi esminės žinutės (nemokamas ir kiekvienam prieinamas gydymas), žemės ūkio srityje sovietinė propaganda buvo kur kas sudėtingesnė ir nuolat besimainanti, todėl ją buvo sunkiau įsisavinti. Jeigu sovietinių žemės reformų kvintesencija buvo lozungas „žemė kiekvienam“ arba „žemė tiems, kurie ją dirba“, tai 1947–1948 m. šis lozungas nebeteko prasmės: viską pakeitė abstrakčios formuluotės apie smulkaus, individualaus ūkio neperspektyvumą, būtiną žemės ūkio technikos pritaikymą, kuris esą neįmanomas be kolchozų. Skirtingų laikotarpių propagandos žinutės kone prieštarauja viena kitai: jeigu žemės reformomis siekta *duoti* tiems, kuriems trūksta, tai kolektyvizacijos metu buvo atimama – absoliučiai iš visų. Nors sovietinė propaganda anaip tol nelygino sukolektyvinimo su atėmimu, žmonės kolchozų steigimą akivaizdžiai suvokė kaip žemės atėmimą, neteisybę. Pavyzdžiui, 1947 m. dirvonuojančios žemės gavęs ir ją apsėjęs naujakuris skundėsi apylinkėje susikūrusiu kolchozu, kuris jo žemę tiesiog prisijungė – ūkininko manymu įvyko neteisybė: „Prašau nors grąžinti rugius, nes turiu daug skolos. Aš niekuomet nuosavos žemės neturėjau ir nelaikiau, buvau darbininkas, ir dabar atėmus kolektyvui visą turtą man sunku su didele šeima pragyventi“⁵⁴. Vienaip ar kitaip, bent dalis šaltinių liudija apie sunkoką ideologijos įsisavinimą. Kolektyviniuose skunduose, kuriuos rašant užtekdavo vieno ar dviejų žmonių, pramokusių sovietinės naujakalbės, ideologinių klišių ir apeliavimų į sovietinės sistemos veikimo principus, būta kur kas daugiau.

Tai nereiškia, kad sovietizacija nevyko: kaip minėjome, jau vien skundų rašymas reiškia prisitaikymą prie sistemos, tačiau taip pat jie rodo, kad ideologinis fasadas neretai ir likdavo fasadu, kuris būdavo nebent me-

⁵³ Juozas Baltušis, Užrašų knygelė, in: *Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Bibliotekos rankraštynas*, f. 60, b. 1109, l. 8.

⁵⁴ „Piliečių skundai ir jų svarstymo medžiaga“, in: *LCVA*, f. R-764, ap. 32, b. 11, l. 92.

chaniškai retransliuojamas. Kaimo gyventojai ilgainiui pripažino sovietinę valdžią esant vieninteliu galios šaltiniu, tačiau panašu, kad bolševikinė ideologija visuotiniam valstiečių prisitaikymui didesnės įtakos neturėjo. Kur kas svarbesnis veiksnys prisitaikyti buvo teroro sukelta baimė ir (partizanų) alternatyvos sovietinei sistemai išblėsimas. Tai gerokai kontrastuoja su ypač užsienio istoriografijoje akcentuojama sovietinės propagandos ir ideologinio fasado svarba pokario metais. Esą bolševikų propaganda, žadėjusi savotišką „gerovės valstybės“ paketą, skatino Vidurio-Rytų Europos gyventojų prisitaikymą prie sovietinės valstybės. Pavyzdžiui, Anne Applebaum rašo: „žvelgiant retrospektyviai, komunistinė ideologija atrodo klaidinga, tačiau tais laikais ji įkvėpė karštą tikėjimą“⁵⁵. Nors pertvarkymai sveikatos apsaugos ar švietimo srityse galėjo atrodyti patrauklūs, tačiau kaime gyvenusiems ir likusiems žmonėms visi šie „gerovės valstybės“ pažadai nublanko prieš itin destruktivią kaimo sovietizaciją. Todėl šiuo atveju galima kalbėti apie propagandą ir ideologiją ne kaip pritraukiantį, o galimai – netgi atstumiantį veiksnį.

Valstybės požiūris ir interesai: kaip buvo reaguojama į skundus?

Skundai istoriografijoje tradiciškai vertinami kaip sovietinės valstybės informacinis kanalas, tad pagrįsta kelti klausimą – ką iš valstiečių skundų sužinojo ir kokių priemonių ėmėsi režimas? Akivaizdu, kad pagrindinis okupacinio režimo tikslas aptariamam laikotarpiu buvo suvaryti gyventojus į kolchozus – taip būtų ardoma senoji kaimo socialinė sankloda, vykdoma visuomenės sovietizacija; tiek politiniame, tiek ekonominiame, netgi kultūriname kaimo gyvenime svarbiausiu veikėju taptų valstybė. Tai buvo tikslas, kurio režimas siekė visomis priemonėmis ir norėjo kuo greitesnių rezultatų, tikslas, kuris pagal viešas deklaracijas turėjo įvykti daugiau ar mažiau savaime, tačiau tikrovėje be prievartos buvo neįmanomas.

Visų pirma, skundų gausa ir turinys patvirtino ir taip akivaizdų faktą, kad kolektyvizacijos valstiečiai nenorėjo. Tiesa, atvira neapykanta kolchozams, kaip ir pačiai sistemai, skunduose pasirodo labai retai. Tai neturėtų stebinti – visa okupacijos metais sukauptą patirtis aiškiai rodė, kad valdžios reikia bijoti. Nors pasitaikydavo skundų, prašančių leisti neiti į kolchozą, tačiau jie dažniausiai būdavo motyvuojami ne reformos kvestionavimu, o senyvu amžiumi ar neįgalumu – žmonės teigė bijantys, kad kolektyvi-

⁵⁵ Anne Applebaum, *Geležinė uždanga: Rytų Europos sugniuždymas, 1944–1956*, iš anglų kalbos vertė Vitalijus Šarkovas, Vilnius: Tyto alba, 2013, p. 29.

niuose ūkiuose jie nepajėgs užsidirbti. Kiti dažniausiai rinkdavosi lankstesnes formuluotes – ne tiek atsisakymą nuo kolchozo, kiek bandymą įrodyti, kad dabar netinkamas metas, prašymą dar bent pusmetį ar metus palaukti: „Mes nuo kolektyvizacijos neatsisakome ir nesame priešingi stoti, bet kadangi yra tas visas turtas mus valstiečių ir matydami, kad šiuo skubotu keliu daug žlugs ir mes turėsime didžiausius nuostolius, o taip-gi ir valstybė iš ko pasirodys ateityje didelius nedateklus“⁵⁶. Dalis valstiečių nenorą eiti į kolchozą motyvavo apeliuodami į neteisybę, atsiradusią dėl valdžios pareigūnų savivalės. Antai Vievio rajono Gribonių kaimo valstiečiai skundėsi: „Mes buvome priversti į kolūkį su prievarta ginkluotų valdžios organų, su visokiais žmonių bauginimais su didelėmis valdžios uždėtoms prievolėms. Todėl mes Gribonių kaimo kolūkio nariai [prašome] žemės ūkio Ministerijos leisti mus gyventi individualiai. Mes pasižadame visas mūsų valstybės skyrtas prievolės atiduoti. Kame mes visi pasirašome“⁵⁷.

Taip pat matyti, kad ne tik eiliniai ūkininkai, bet ir su sovietiniu režimu susisaistę žmonės (buvę raudonarmiečiai, vykdomųjų komitetų darbuotojai, stribai) dažnai nebuvo suinteresuoti dirbti kolchoze. Viena vertus, darbas kolchoze, ypač pokario metais, anaipol nebuvo prestižinis, be to, buvo pakankamai aišku, kad sukūrus kolchozus, žemės ūkis – tiek nacionaliniu, tiek kasdienybės lygiu – smuks. Galiausiai tai buvo ir pavojinga – būtent kolchozų pirmininkai ir aktyviausi organizatoriai dažnai tapdavo partizanų taikiniais. Antai buvęs raudonarmietis, po karo likęs invalidu, prievarta perkeltas dirbti iš fabriko į kolchozą, skunde rašo: „Aš esu Tarybinis žmogus, dirbau daug Tarybinės valdžios naudai“, ir netgi surašo partizanų, kuriuos išdavė, pavardes bei prašo atleisti nuo darbo kolchoze⁵⁸.

Vaiseta teigia, kad SAM vadovybė reaguodavo į gyventojų skundus: ne tik formaliai juos užfiksuodavo, bet ir rūpindavosi, kad žemesnės grandys pasirūpintų skundo išnagrinėjimu, kaltininkai būtų nubausti, o skundo autoriams būtų pranešta apie įvykdytą sprendimą. Tai, anot Vaisetos, patvirtina faktą, kad diegiant sovietinę sistemą režimui rūpėjo formuoti ir kontroliuoti gyventojų nuotaikas, netgi skatinti skundimąsi⁵⁹. Panašiai teigė ir Fitzpatrick: pasak jos, nors stalininė valstybė į valstiečių interesus (geriausiu atveju) nekreipdavo dėmesio, kolektyvizacijos pradžioje į skundus

⁵⁶ „Piliečių skundai ir jų svarstymo medžiaga“, in: *LCVA*, f. R-764, ap. 32, b. 14, l. 76.

⁵⁷ „Piliečių skundai ir jų svarstymo medžiaga“, in: *LCVA*, f. R-764, ap. 32, b. 21, l. 90.

⁵⁸ „Piliečių skundai ir jų svarstymo medžiaga“, in: *LCVA*, f. R-764, ap. 32, b. 11, l. 13.

⁵⁹ Tomas Vaiseta, „Sovietinės sveikatos apsaugos sistemos diegimo atspindys gyventojų skunduose“, p. 50.

būdavo reaguojama labai rimtai: skundai (ir įskundimai) buvo skaitomi, tiriami, o po tyrimų – ir priimami atitinkami sprendimai.

Kolektyvizacijos Lietuvoje atžvilgiu valdžia skundams irgi buvo pakankamai dėmesinga, tačiau dėl tam tikrų priežasčių nepajėgdavo priimti sprendimų, kurie patenkintų valstiečių skundus ir kartu ragintų valstiečius pasitikėti valdžia. Bene svarbiausia priežastis – reformos radikalumas ir nelankstumas. Ryškiausias to pavyzdys – nagrinėjami prašymai leisti nu-siimti individualiai pasėtą derlių pirmaisiais kolchozo susikūrimo metais arba apskritai leisti dar kurį laiką dirbti individualiai. Pakankamai dažnai tokius skundus atsiųsdavo visas kolchozas (ar bent didelė dalis narių), o ne pavieniai valstiečiai⁶⁰. Tai – skirtumas, lyginant su SSRS, kadangi, Fitzpatrick teigimu, kolektyviniai skundai (ypač pasirašyti nuo viso kolchozo) kolektyvizacijos metu buvo visiškai retenybė⁶¹. Gavusi tokį skundą, ŽŪM atsiųsdavo šabloninį atsakymą, į kurį reikėdavo įrašyti tik geografines bei kalendorines koordinates ir pareiškėjo pavardę. Šiuo požiūriu, sistema *jau* buvo sukurta ir nukrypimai negalimi. Atsakymą derėtų išstai pacituoti, kadangi jis puikiai atspindi sovietinės sistemos požiūrį:

Į Jūsų pareiškimą individualiai pasėtų 1948 metais žieminių pasėlių suvisuomeninimo klausimu LTSR žemės ūkio Ministerija rekomenduoja, nežiūrint to, kada kolūkis susiorganizavo, tuojau pradėti, sutinkamai su žemės ūkio artelės įstatais, kolektyvinį ūkio vedimą, suvisuomeninant visus individualius pasėlius, kuriuos kolektyvinio ūkio valstiečiai pasėjo suvisuomenintoje žemėje, kadangi tas palengvina kolūkio valstiečiams išpildyti valstybines prievoles, sudaryti aukštos kokybės sėklų fondus 1949 m. žieminių sėjai ir 1950 m. vasarinių kultūrų sėjai, sudaryti pašarų atsargas visuomeniniams ir asmeniniams gyvuliams, pagreitinti Jūsų kolūkio organizacinį-ūkinį stiprėjimą.

Suvisuomeninant pasėlius, rekomenduojama kolūkių valstiečių visuotino susirinkimo sprendimu užskaityti kolūkio valstiečiams darbadienius už atliktus darbus, individualiuose pasėliuose dabar jau suvisuomenintuose, žiūrint atliktų darbų kokybę ir apskaičiuojant, kad visų kolūkių valstiečių įdėtas darbas, sėjant į buvusius bei individualius sklypus ir atliekant visas agrotechnines priemones, būtų pilnai užskaitytas ir įvertintas pagal išdirbio ir įvertinimo normas priimtas kolektyviniame ūkyje (žemės išdirbimas, tręšimas, sėklų paruošimas, sėja ir pasėlių priežiūra), ir atitinkamai su tuo būtų užskaityti darbadieniai.

Pasėlių suvisuomeninimo užtesimas patarnaus tik tam, kad bus užtesiamas kolektyvinio ūkio sutvarkymas ir jo sustiprėjimas, todėl atneš ne naudą, bet žalą, kaip bendram kolektyviniam reikalui, kaip ir kiekvienam valstiečiui atskirai.⁶²

⁶⁰ Pvz., „Piliečių skundai ir jų svarstymo medžiaga“, in: LCVA, f. R-764, ap. 32, b. 14, l. 17, 22, 55, 57, etc.

⁶¹ Sheila Fitzpatrick, *op. cit.*, p. 15.

⁶² „Piliečių skundai ir jų svarstymo medžiaga“, in: LCVA, f. R-764, ap. 32, b. 11, l. 24.

Tokį atsakymą gaudavo kone visi ūkininkai, prašę leisti nusiimti derlių nuo tų plotų, kuriuos jie prieš tai buvo patys apšėję individualiai. Labai panaši situacija buvo ir su prašymais apskritai atsiriboti nuo kolchozų – sistemos požiūriu tai buvo neįmanoma. Pavyzdžiui, 1949 m. vasarą trys Radviliškio apylinkių valstiečiai surašė skundus, kuriais bandė įrodyti, kad jų žemės prijungimai prie kolektyvinio ūkio dėl skirtingų priežasčių (prašymą į kolchozą pasirašė ne tas žmogus; pasirašyta po grasinimų išvežti į Sibirą „kur baltos meškos“; nesuprato, ką pasirašo, nes yra „senas neprigirdintis žmogus“) ir prašę leisti toliau gyventi individualiai⁶³. Nors skundus ir imta tirti, tačiau erdvės pokyčiams praktiškai nebuvo, kadangi šių žmonių parašai jau buvo ant kolchozų dokumentų. Tad visų trijų skundai buvo atmesti, o pagrindine priežastimi nurodytas prieštaravimas žemės ūkio artelės įstatams⁶⁴, t. y. pamatiniam kolchozų santvarkos dokumentui – vienaip ar kitaip jie jau buvo susaistyti su kolchozu. Tai reiškia tą patį, kaip ir aukščiau aptartu atveju: sistema įdiegta, o tokie skundai su sistemos veikimo principais nesuderinami, nes tai būtų žingsnis atgal, reiškia, jų patenkinti neįmanoma.

Nors valdžia stengdavosi reaguoti į skundus, juos tirti, tačiau vien dėl sistemos nelankstumo atrodo, kad tie tyrimai labai dažnai būdavo tik šabloniški. Dažnu atveju toks tyrimas apsiribodavo tuo, kad užtekdavo surasti skundo autoriaus parašą ties bet kuriuo kolchozo steigimo dokumentu arba prašymą priimti į kolchozą – parašo padėjimo aplinkybės pareigūnų nė kiek nedomino. Tokiu atveju būdavo prieinama išvados, kad skundas yra nepagrįstas, nes jo autorius priklauso kolchozui. Jei skundo autorius priklauso kolchozui, reiškia, vadovaujamas kolchozo artelės įstatais – tuomet siunčiamas šabloninis atsakymas, kad pilietis yra kolchozo dalis ir negali iš kolchozo išeiti, nes tai prieštarauja įstatams. Parašas ant kolchozo dokumento sovietinei biurokratijai buvo labai svarbi aplinkybė – ji įtvirtindavo žmogaus priklausymą sukurtai sistemai. Pavyzdžiui, vienas valstietis skundėsi, kad per jo vestuves prisistatė girti Punios apylinkės pareigūnai, jį išsivedė ir grasindami išlaikė, kol jis pasirašė kažkokį dokumentą – esą tuo metu valstietis nesuprato, ką pasirašo. Kitą rytą paaiškėjo, kad tai buvo pareiškimas stoti į kolchozą, nes sugrižę pareigūnai iškart atėmė iš jo arklį ir kitą inventorių⁶⁵. Žinoma, galima kelti klausimą, ar tai iš tiesų įvyko, o gal tai – tik valstiečio gudravimas *post factum*. Vis dėlto vertinant visą kontekstą, tokia

⁶³ „Piliečių skundai ir jų svarstymo medžiaga“, in: LCVA, f. R-764, ap. 32, b. 14, l. 110–112.

⁶⁴ *Ibid.*, l. 114.

⁶⁵ „Piliečių skundai ir jų svarstymo medžiaga“, in: LCVA, f. R-764, ap. 32, b. 21, l. 122.

įvykių eiga atrodo visiškai tikėtina ir dar kartą atskleidžia parašo svarbą kolektyvizacijos sąlygomis – turtas imtas atiminėti tik pasirašius dokumentą.

Tik tais pavieniais atvejais, kai valstiečių priklausymo kolchozui įrodyti nepavykdavo, jie galėdavo tikėtis palankaus sprendimo, netgi pasitraukti iš kolchozo, tiesa, ir toks patenkinimas buvo laikinas ir daugiau teorinis. Valstiečiai, kurių žemė išterpdavo į potencialią kolchozo ekspansijos teritoriją, būdavo iškeldinami į kitas vietas⁶⁶, be to, už priešišumą kolektyvizacijai vis dar grėsė tremtis. Todėl galima grįžti prie Vaisetos minties, kad sovietinė sistema skunduose matoma kaip diegiama, bet dar neįdiegta. Nors skundų autoriai akivaizdžiai dar nebuvo susitaikę su radikaliai pakitusių tikrovės sąlygomis, tačiau pats režimas dažniausiai konstatuodavo, kad sistema *jau* sukurta ir nuo jos nukrypti negalima ir neįmanoma. Tai ypač galioja prašymams, kuriais norima ir toliau gyventi pavieniui ar bent nusiimti derlių individualiai – valstiečiai tiesiog atsitrenkdavo į sovietinės biurokratijos barjerą, kurį sukūrė sistemos nelankstumas.

Tačiau daugeliu kitų atvejų sistema taip pat nebūdavo pajėgi spręsti valstiečių problemas. Apskritai ŽŪM nebuvo tarp dažniausių skundų adresatų: dažnai skundai buvo rašomi į laikraščių redakcijas, tiesiog LSSR Ministrų Sovietui ar netgi konkrečioms asmenims (čia derėtų išskirti Justą Paleckį, gaudavusį itin daug žmonių laiškų ir skundų). Remiantis Mindaugo Pociaus parengtomis dokumentų publikacijomis, būdavo atveju, kad Lietuvos valstiečiai rašydavo tiesiai į Maskvą⁶⁷. ŽŪM būdavo tik galutinis LSSR valdžios piramidės taškas, kur didžioji dalis skundų buvo peradresuojami. Paraleliai šiai piramidei egzistavusi Kolchozų reikalų sovieto prie SSRS vyriausybės atstovo LSSR pareigybė laikytina kita didžiausią svorį turėjusia institucija skundams nagrinėti. Tiesiogiai ŽŪM arba Kolchozų reikalų sovieto atstovui adresuoti skundai liudija, kad bandymai spręsti problemas lokaliu (kolchozo, valsčiaus, rajono) lygmeniu neduodavo jokių rezultatų, o dažniausiai būtent šiomis institucijomis ir būdavo labiausiai nepasitikima, kadangi su jomis valstiečiams ir tekdavo susidurti tiesiogiai. Tą patį pastebi ir Vaiseta: „Į ministeriją žmogus dažniausiai kreipdavosi tada, kai

⁶⁶ Tamara Bairašauskaitė, „Kolektyvizavimo užbaigimas pietryčių Lietuvoje: valstiečių šeimų perkėlimas“, in: *Lietuvos istorijos metraštis, 1989 metai*, Vilnius, 1990, p. 65–78.

⁶⁷ „Trakų apskrities Eišiškių valsčiaus Pabarės apylinkės Pustakų kaimo valstiečių pareiškimas su prašymu G. Malenkovi ir SSRS Ministrų tarybos reikalų valdytojo pavaduotojui V. Prokofjevui dėl prievartinės kolektyvizacijos“, in: *Lietuvos sovietizavimas 1947–1953 m.: VKP(b) CK dokumentai*, sudarė Mindaugas Pocius, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2018, p. 218–220.

nepavykdavo rasti teisybės hierarchiškai žemesnėse institucijose. Tai gali reikšti, kad vienų rūšių problemų Sveikatos apsaugos ministerijai adresuotuose skunduose pasitaikydavo dažniau nei kitų ne todėl, kad jų apskritai būta daugiau, bet kad jas vengdavo spręsti žemesniosios institucijos⁶⁸. Vis dėlto jeigu, Vaisetos teigimu, SAM vadovybė privalėjo ir stengėsi reaguoti į skundus ne tik formaliai, bet ir kruopščiai iširti gautą informaciją, tai ŽŪM reakcija atrodo kur kas labiau formali, o pats valstiečių bandymas apeiti viduriniąją valdžios grandį dažniausiai nepavykdavo. Aiškindamasi skundų aplinkybes, ŽŪM kreipdavosi būtent į viduriniąją valdžios grandį (dažniausiai rajono vykdomojo komiteto žemės ūkio skyrių), kad ši atliktų lokalių, teoriškai nepriklausomą tyrimą ir išsiaiškintų aplinkybes – todėl skundai keliaudavo savotiška bumerango trajektorija. Kartais skundas būdavo nuleidžiamas į dar žemesnį lygmenį – peradresuojamas apylinkių ar valsčių vykdomiesiems komitetams. Tačiau net jeigu juos tirdavo rajono atstovas, į akis krenta su suinteresuotumu susijusios problemos: 1) bendras požiūris į tyrimo svarbą – ar tyrėjas rūpinsis išsiaiškinti visas incidento aplinkybes, 2) kieno liudijimais labiau pasitikės – valstiečių ar, tarkime, pažįstamo ar nepažįstamo valdžios aparato atstovo?

Pokario kaime, ko gero, dar labiau nei mieste, itin daug kas priklausė nuo subjektyvių ir sistemos sunkiai kontroliuojamų faktorių. Pažintys, laiku „pastatytas“ butelis, vadinamieji „blato“ ryšiai, netgi empatija – visa tai galėdavo turėti įtakos valdžios ir kaimo gyventojų santykiams. Reikia nepamiršti, kad dažnu atveju būtent ši vidurinioji valdžios grandis ir būdavo tikrasis kolektyvizacijos vykdytojas bei kolchozų steigėjas, o paskirti kolchozų pirmininkai ar valdytojai dažnai eidavo ir kitas pareigas okupacinio režimo administraciniame aparate. Tai, labai realu, turėjo įtakos ir nagrinėjant skundus.

Ši problema išryškėja nagrinėjant vieną išsamiausių archyve saugomų susirašinėjimų dėl vieno skundo. 1950 m. liepą į ŽŪM kreipėsi Vilkijos rajono „Pergalės trimito“ kolchoznikai skųsdamiesi, kad pirmininkas šeimininkauja „kaip savo dvare, o narius laiko savo kumečiais“: nesiskaito nei su kolūkiečių nuomone, nei susirinkimų nutarimais, vagia iš kolchoznikų ir pan. Valstiečiai esą bandė kreiptis į Veliuonos valsčiaus vykdomąjį komitetą, šio atstovai apsilankė kolchoze, tačiau pirmininkas už „vaišes“ (taip tekste, – A. T.) sugebėjo juos papirkti, o vėliau jie ne kartą padėję pirmininkui išsisukti⁶⁹.

⁶⁸ Tomas Vaiseta, *op. cit.*, p. 50.

⁶⁹ „Piliečių skundai ir jų svarstymo medžiaga“, in: LCVA, f. R-764, ap. 32, b. 22, l. 192–194.

Skundą pasirašė keturi valstiečiai (dažniausiai pasirašydavo tik „šeimos galva“, tad galima teigti, kad skundą pasirašė keturios šeimos).

ŽŪM kreipėsi į Vilkijos rajono vykdomąjį komitetą ištirti aplinkybių. Šiems išsiaiškinus pirmininko biografijos faktus, tačiau dar nepriėmus galutinio sprendimo, rugpjūčio mėn. ŽŪM gavo dar vieną skundą – išsamesnį, jau su septyniais parašais. Šįkart daugiau dėmesio skirta pirmininko buožiškumui įrodyti: esą tarpukariu jis nuolat naudojo samdomąjį darbą, o reokupacijos metais išdalinęs savo žemę, kad mokėtų mažesnius mokesčius – dalį žemės užrašė prieš 16 metų mirusiam tėvui⁷⁰.

ŽŪM vėl kreipėsi į Vilkijos vykdomąjį komitetą, per kur netrukus gavo atsakymą iš žemės ūkio skyriaus: patikrinus paaiškėjo, kad pirmininkas nėra buožė, o skunde minimų išeikvojimų patikrinti neįmanoma, nes kolchozas 1949 m. dokumentų neturi, o pagal 1950 m. duomenis išeikvojimų nerasta. Atsakymas užbaigiamas tokiu sakiniu: „Aplamai kolektyviniame ūkyje „Pergalės trimitas“ valstiečių tarpe išsamiai verda asmeniniai kerštai ir intrigos“⁷¹. Atsirado ir kolchozinių (daugiausia valdybos narių), liudijančių pirmininko naudai.

Idomus čia 1950 m. rugsėjo 20 d. dokumentas, taip pat įsėgta byloje. Tai – vietos Pelučių apylinkės Darbo žmonių deputatų sovieto pareiškimas, skelbiantis, kad vienas iš skundo autorių yra asmeniškai nusistatęs prieš pirmininką ir griaua kolektyvinio ūkio santvarką. Nutarimą pasirašė du žmonės: apylinkės pirmininkas ir sekretorius, tokia pat pavarde, kaip ir apskūstasis pirmininkas⁷². Mes nežinome, ar tai tik sutapimas, ar galbūt abu šie žmonės buvo giminės, ar tai vienas ir tas pats asmuo, nes kolchozų pirmininkai dažnai eidavo pareigas ir administraciniame aparate. Vėliau sekė tolimesnis įvykių aiškinimasis, pavienių kolchozinių pareiškimai ir liudijimai, o galiausiai Vilkijos rajono vykdomasis komitetas priėjo prie išvados, kad pirminį skundą prieš kolchozo pirmininką reikia laikyti nepagrįstu šmeižtu⁷³.

Istorikas šiandien neturi jokių galimybių patikrinti tokių skundų pagrįstumo. Net jeigu išvada, kad tai tebuvo šmeižtas, buvo teisinga, į akis krenta tai, jog bandymas apeiti viduriniąją valdžios aparato grandį buvo neįmanomas, o šioje grandyje buvo daug erdvės spragoms tyrime palikti.

⁷⁰ *Ibid.*, l. 197–199.

⁷¹ *Ibid.*, l. 203.

⁷² *Ibid.*, l. 208.

⁷³ *Ibid.*, l. 220.

Tikrinant kolchozą buvo sudaryta komisija iš dviejų rajono vykdomojo komiteto žemės ūkio skyriaus pareigūnų ir trijų kolchoznikų: apskundžiamojo pirmininko, revizijos komisijos pirmininko ir sąskaitininko. Nesunku įsivaizduoti, kad pirmininko asmeniniai ryšiai galėjo paveikti sprendimą ar tyrimo kruopštumą. Į akis krenta ir tas pats Pelučių apylinkės pareiškimas. Bet kuriuo atveju matyti, kad ŽŪM šiuo atveju atliko tik biurokratinį vaidmenį: skundą užregistravo, peradresavo ir įpareigojo iširti. Todėl ir vienintelė viltis besikreipiantiems valstiečiams buvo ta, kad rajono institucijos bus labiau suinteresuotos įvykdyti savo funkciją nei valsčių ar apylinkių pareigūnai, kurie vėlgi buvo tiesiogiai ar netiesiogiai susiję per asmeninius ir tarnybinius ryšius.

Apskritai nepasitenkinimo įvairiomis valdžios institucijomis skunduose netrūksta. Tam įtakos gali turėti ir nepasitenkinimas priimtu sprendimu dėl skundo (ar net nepriimtu, tiesiog nevykdomu tyrimu), tačiau galima fiksuoti ir bendrą nepasitikėjimą bei nusivylimą. Keletas pavyzdžių: „Mano Jums paduotas pareiškimas iš 1950 I pasiūstas LTSR Ministrų Tarybai, kuri jį gražino apskr. vykd. k-tui svarstymui, apskr. vykd. k-to nepatenkintas. Aš skaitau, kad šis Pasvalio apskr. vyk. k-to sprendimas nėra objektyvus ir teisingas ir prašau Tamstai šį reikalą peržiūrėti pagrindinai ir, jeigu leistų sąlygos, ištyrus viską vietoje, mano pareiškimą patenkinti“⁷⁴. Kiti valstiečiai, nesulaukę sprendimo nei iš Dūkšto, nei iš Zarasų rajonų vykdomųjų komitetų, kreipėsi ne tik į ministeriją, bet ir tiesiai į LKP CK narį Aleksandrą Trofimovą⁷⁵. Trečiu atveju valstietis rašo: „Buvau padavęs skundą Alytaus rajono prokurorui, bet jis visiškai neištyręs padėties man atsakė neigiamai. Reikalauju, kad mano skundas būtų nuodugniai išrištas ir man būtų gražintas mano arklys“⁷⁶. Galima dar kartą pacituoti ir aukščiau minėtą atvejį: „mes, žemiau pasirašę Kiburių kaimo valstiečiai likome apvilti tarybinių pareigūnų. Pasitikėjimas tarybiniais pareigūnais įvedė į didžiausią skausmą, nes nė vienas nenumanė, kad tarybų šalyje gyvendamas gali būti apviltas sau patikimų asmenų“⁷⁷.

Skundų nagrinėjimo schema atskleidžia sovietinės biurokratijos sistemą, į kurią įtrauktas buvo kiekvienas kolchoznikas. Kaip teigia vienas garsiausių kolektyvizacijos tyrėjų Šaltojo karo metais Robertas Conques-

⁷⁴ „Piliečių skundai ir jų svarstymo medžiaga“, in: LCVA, f. R-159, ap. 1, b. 8, l. 13.

⁷⁵ „Piliečių skundai ir jų svarstymo medžiaga“, in: LCVA, f. R-764, ap. 32, b. 23, l. 197–198.

⁷⁶ „Piliečių skundai ir jų svarstymo medžiaga“, in: LCVA, f. R-764, ap. 32, b. 21, l. 122.

⁷⁷ *Ibid.*, l. 27.

tas, „kolchozus apraizgė milžiniškas biurokratinis tinklas, kurio kiekviena grandis trukdė veikti kitai grandžiai, ir dėl nuolatinių reorganizacijų niekam neliko laiko svarbiausiems žemės ūkio reikalams. Kita vertus, kaip pastebi vienas mokslininkas, „būtent šis valstybės mechanizmo neefektyvumas padėjo žmonėms išverti jo priespaudą“⁷⁸. Todėl ir skundai, kaip istorinis šaltinis, mums atskleidžia kelis dalykus. Visų pirma, valstiečiai net ir kolektyvizacijos metais nebuvo inertiška masė, jie dar nebuvo „sulaužyti“ sistemos ir stengėsi išlaikyti tiek asmeninę autonomiją, tiek ir ekonominę laisvę. Vien skundų egzistavimo faktas parodo kolchozinamą valstietį kaip *veikiantį* – jis nepatenkintas, jis svarsto, kaip elgtis, jis ieško būdų, kaip išsiskuti iš padėties – prašo, skundžiasi, nusivilia, galbūt net keršija. Tai sistemą bent simboliškai verčia reaguoti, net jeigu ta reakcija ir neatitinka valstiečių lūkesčių. Kartu matyti, kad valstybė tebevykstančios kolektyvizacijos metu nepajėgė nei kontroliuoti valstiečių nuotaikų, nei spręsti jų problemų – tai būtų prieštaravę pasirinktam sovietizacijos mechanizmui.

Išvados. Skundų tyrimas leidžia užčiuopti bent dalinį valstiečio portretą kolektyvizacijos akivaizdoje: vien pats skundų rašymo faktas jį charakterizuoja kaip veikiantį asmenį, turintį tiek savų interesų, problemų, tiek ir valią juos reikšti ir spręsti. Lyginant su daugeliu kitų skundų autorių, ypač vėlyvojo sovietmečio, šis pokario žmogus yra priverstas ne tik kreiptis į sistemą ir skųstis vidiniais jos trūkumais, bet ir tam tikra prasme su ja konfliktuoti. Šio konflikto nederėtų pervertinti, tačiau dešimtys skundų, kuriuose bandoma atsiriboti nuo kolchozo, ir šimtai prašymų leisti nusiimti derlių individualiai, aiškiai liudija apie kolektyvizacijos metu valstiečių patiriamą mentalinį diskomfortą. Šia prasme kolchozinių skundai išsiskiria iš bendro skundų bloko, kadangi pakankamai dažnai juose galima įžvelgti koliziją su vykstančia sovietizacija ar bent tam tikrais jos elementais. Tai leidžia matyti tikrąją kaimo sovietizaciją, procesą, kurio metu valstiečiai dar tik bando skausmingai prisitaikyti prie sovietinės tikrovės rėmų, nors ir pripažįsta sovietinę valdžią kaip vienintelį potencialų problemų sprendėją.

Ne tik skundų turinys, bet ir forma, apipavidalinimas rodo, kad sovietinė ideologija pokario metais valstiečiams buvo sunkiai suvokiama ir įsisavinama, o fikcijai sunkiai sekėsi pakeisti mąstymą. Nagrinėjant individualius valstiečių rašytus skundus, pastebimas stalininio laikotarpio šaltiniams nebūdingas ideologinių klišių stygius. Tai aiškintina dvejopai: iš

⁷⁸ Robert Conquest, *op. cit.*, p. 220.

vienos pusės – žmonių nenoru ir negebėjimu mokytis sovietinės naujakalbės, iš kitos – pakankamai menka ideologijos sklaida į kaimą, kuriai trukdė menki valdžios resursai, kai kuriais atvejais – ir žemas žmonių raštingumo lygis. Be to, pradėjus vykdyti kolektyvizaciją, ankstesni propagandiniai žemės reformos lozungai („žemė kiekvienam“) neteko prasmės, nes žemė iš valstiečių būdavo atimama – todėl propagandoje štampuojamos ideologinės klišės kardinaliai pasikeitė, o žmonės prie to nespėjo prisitaikyti.

Dėl kolektyvizacijos mastų ir reformos radikalumo sistema negebėjo ir negalėjo išspręsti didžiosios dalies valstiečių skundų, todėl besikreipiantiems valstiečiams dažnai tiesiog atsiųsdavo šabloniškus atsakymus, kad jų prašymas negali būti įgyvendintas, nes pakenks kolektyvizacijos eigai. Nesugebėjimas spręsti valstiečių problemų prisidėjo prie kolchozinių nepasitikėjimo sistema, ypač arčiausiai esančiomis valdžios institucijomis. Nors dažniausiai valstiečiai rašydami skundus nesikreipdavo tiesiai į ŽŪM, o pirmiausia mėgindavo problemas spręsti žemesnėse (rajono, apylinkių) valdžios struktūrose, tačiau ŽŪM pasiekdavę skundai reiškia, kad pirminių bandymų rezultatai neatitikdavo valstiečių lūkesčių. Vis dėlto valstiečių bandymas išvengti vidurinėsios valdžios grandies nebūdavo sėkmingas, kadangi skundus ištirti dažniausiai tekdavo rajonų vykdomiesiems komitetams, į kuriuos ir kreipdavosi skundą gavusi ŽŪM. Tai reiškė, kad valstiečių skundai keliaudavo savotiška bumerango trajektorija, o dažnu atveju valdžios piramidės viršūnėje atsidūrusi institucija atliko tik tarpininko vaidmenį.

Skundų tyrimas atskleidžia ir sistemos nelankstumą: jeigu valstietis skųsdavosi kažkuo, kas prieštaravo sistemos diegiamiems principams, sistemos atstovams užtekdavo surasti skundo autoriaus parašą ant bet kokio kolchozo dokumento ir konstatuoti, kad skundas yra nepagrįstas, nes prieštarauja kolchozinės santvarkos principams – žemės ūkio artelės įstatams. Todėl nors valstiečių skundai ir galėjo būti sistemos išnaudojami kaip informacinis kanalas, tačiau kontroliuoti valstiečių nuomonės naudojantis skundais sovietiniam režimui nepavyko.

REFLECTIONS OF COLLECTIVISATION IN PEASANTS'
COMPLAINTS OF 1948 TO 1950

Antanas Terleckas

Summary

The article analyses the complaints written by peasants during the collectivisation drive in Lithuania (1948–1950). The study reveals the peculiarity of these complaints in the general sovietological and historical context: quite often, the authors of the complaints revealed their conflict with the rules of the Soviet system, although they rarely declared it openly. In the analysed complaints, peasants reveal themselves as people who have not yet been broken by the Soviet regime: they write about their problems and demand solutions. These complaints represent the overall opposition to the collectivisation and sovietisation in general.

During collectivisation, the Soviet regime was unable to control the opinion of the peasantry or, by resorting to various ideological explanations, to convince them that collectivisation is a necessity on the way to a 'bright tomorrow'. The lack of ideological clichés in peasants' complaints is much more evident than in any other historical source from the Stalinist period. Although complaints have traditionally been viewed as an information channel for the regime and a tool to control the public opinion, this was not the case due to the scale and radical nature of the reform: peasants' complaints were just an information channel for the regime. The regime was not able to use complaints as a tool to control the public opinion. Therefore, the only effective means to force peasants into kolkhozes was coercion and terror, which intimidated the locals.